Трифора Богородичине цркве у Студеници

Да ли су на трифори Богородичине цркве у манастиру Студеници представљене фигуре монаха св. Симеона Немање и св. Саве?

РАДОМИР Д. ПЕТРОВИЋ

Посвећено оцу Драгославу

„Некада ми по вези рођења беше брат, звани Сава монах, који сећаше у дрвету, у Светој Гори, неуђутним гласом, високим грлом и јасним звуком мењајући прелепе и пречудне гласове, и необичне песме појући и појаше, чији глас уђе у уши пречуднога и дивнога господина ми светога Симеона, часнаго старца, а овај беше далеко од птице; а они који седе на доњим гранама, својим гласовима весело помагаху ка њезином слатком гласу. А овај дивни муж (Немања) посматрајући рвога, своје љубимо и слатко чедо, које је отишло и одлучило се напред у ту свету ливаду, и лепо дрво, и пречудне птице, помисли овај глас у себи: Да сиђем на ту красну ливаду (и) дошав сагледаћу лепоту дрвета, и ставши близу њега наситићу се јасно краснога гласа пречудне оне птице."[1]

Манастир Св. Богородице Благодетељнице (Евергетиде)[2] у Студеници и данас опчињава велелепним зрачењем белозлатастог мермера, утопљеног у зеленило падина Радочела, изнад чијих се врхова уздиже високо стамено кобалтно небо. Богородичина црква скулптуралном декорацијом свакако представља „српски Акрополис"[3], а посебно се истиче лепотом и загонетним фигурама и рељефима трифоре на спољној апсиди. Њене две фигуре монаха, иако тешко оштећене, предмет су овог рада.

Према писању сина Немањиног, краља Стефана Првовенчаног, зидање овог манастира почето је тек иза 1183. године, после разарања Средца, Скопља итд.[4] Брат Стефана Првовенчаног, св. Сава, у Житију Симеона Немање истиче да је Немања Студеницу потпуно довршио и повељу јој издао пре него што је Стефана оженио Гркињом (вероватно око 1191).[5] Као главни ктитор, Немања је подигао своју задужбину јер се заветовао да ту испуни своје „обете" Богу да монахује, те је себи и гробницу припремио. Истиче се да је манастир довршио („сьздав от мала и довелика"), приложио велике дарове, као што је било исписано у његовој „златнопечатној повељи", запретивши страшним клетвама ономе ко би његово „предање" потворио,[6] Св. Сава тврди да је то исто било „и в цркви написано на стене".[7] У Богородичиној цркви, на жалост, нису сачувани портрети Немање и његових синова из XII—XIII века, тј. из времена завршетка манастира, али постоје портрети из XVI века, које је насликао зограф Лонгин.[8] Код лика Немањиног исписано је: „Свети Симеон Немања" и хтитор места сего".[9]

Још у време подизања манастира Студенице, један догађај је дубоко потресао Немању и његову жену Ану: најмлађи њихов син Растко напустио је Србију и обрео се у Светој Гори, где је постао монах добивши ново име Сава[10]: „преподобни отац наш такође имађа-

[1] *Списи Светога Саве и Стевана Првовенчанога,* превео Л. Мирковић, Београд 1939, 163. [2] Б. Сп. Радојичић, *Зашто је Студеница посвећена св. Богородици Благодетелници (Евергетиди),* Богословље XI, св. 3 и 4 (Београд 1936) 3—15 (рецен. др В. Ћоровић, у ГСНД, XXI, Скопље 1940, 172). За манастир Студеницу наводи се у „Студеничкој повељи" и у „Животу св. Симеона" од св. Саве:

„Послѣди же тьхь сы нашь с(ве)тьи монастырь създа, егоже и нарече вь име пръс(ве)тые вл(а)д(и)ч(и)це наше б(ого)роди)це вл(а)годѣтелнице.

[3] Назив „српски Акрополис" за студеничку скулптуру потекао је од аутора овог рада.

[4] В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији,* Сремски Карловци 1920, 61, бел. 90.У Студеници се налазила једна игуманска столица, са годином 1172. као временом подизања Студенице, уп. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи,* књ. 3 (Београд 1905), 34, бр. 4928.

[5] *Списи. Светога Саве...,* 110—111; Ј. Калић, *Борбе и тековине великог жупана Стефана Немање,* Осамостаљивање и снажење српске државе, део III, Историја српског народа књ. I, Београд 1981, 258 (старија литература).

[6] Студеничка повеља није очувана у оригиналу ни на пергаменту ни на живопису, већ у лошем препису из 1619. године; уп. С. Ћирковић, *Студеничка повеља и студеничко властелинство,* Зборник ФФ, књ. XII1 (Београд 1974), 312—313.

[7] P. J. Šafarik, *Pamatky drevniho pismnietvi Jihoslovanu,* Prag 1973, 7—12; Др Влад. Р. Петковић, Ма*настир Студеница,* Београд 1924, 1.

[8] С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку,* Музеј јужне Србије у Скопљу, књ. I, Посебна издања 1934, 13; С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557—1614,* Матица српска, Нови Сад 1965, 122—125, 167—169, пажљиво је издвојио живопис из 1568. године; С. Мандић, *Откривање и конзервација фресака у. Студеници,* Саопштења I (1956) 39; В. Ј. Бурић, *Византијске фреске у Југославији,* Југославија, Београд 1974, 31—33, бел. 29 (старија литература).

[9] Немањина слика је у исти мах и донаторска и надгробни портрет; уп. В. Р. Петковић, *Манастир Студеница,* 45, сл. 45 и 46; С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку,* 13; С. Мандић, *Богородичина црква у Студеници,* Југославија, Београд 1966, сл. 48; М. Шакота, *Манастир Студеница,* Туристичка штампа, Београд 1982, 19 (фотографија у боји).

[10] Доментијан, *Животи Св. Саве и Св. Симеона,* СКЗ, књ. 282, Београд 1938, 242.

ше сина међу децом својом, по имену Растко, који је после био Сава, и љубљаше га највише од свију … преподобни отац наш веома оскрбе и ожалости се због одласка љубљеног сина у Свету Гору, уистину као човек још не знајући великог Божијега промисла и чуда које ће Бог после учинити у њему и у том самом."[11] Симеон Немања је око годину и по или две монаховао у Студеници[12] док није отишао сину Сави у Свету Гору.[13] После смрти Симеона Немање у Хиландару, где је био прво сахрањен, његове мошти су пренете 19. фебруара 1207. године — „в обетованом јему гробе, јегоже беше блажени себи сам испрва створил".[14]

Први истраживач старих српских споменика који је уочио ове ликове био је Михаило Валтровић, архитект. Он је, као талентован цртач, нацртао две фигуре још 1880. године (сл. 1 и 2) и означио их: „Студеница — детаљ прозора на олтару".[15]

Други путник који је уочио и нацртао једну од фигура био је познати српски књижевник Растко Петровић, рођени брат сликарке Надежде Петровић. Он је и сам био талентован цртач те је 25. августа 1922. године нацртао фигуру у молитвеном ставу, назначивши кратко: „Анђео на трифори Студенице".[16]

Познати архитект и професор Ђурђе Бошковић открио је занимљив потпис мајстора, који се налази изнад трифоре, на јужној страни спољног венца: тамноцрвеном бојом, протомајстор је оставио своје име: „нофакь", и тај потпис се може датовати у крај XII века.[17] У докторској дисертацији о цркви студеничкој, Марија Луиса Буриан (M. L. Burian) за наше фигуралне преставе сматра да су: „Конзоле које представљају *два монаха у клечећем ставу, лева фигура представља непосвећеног брата, а десна духовника са књигом и светачким ореолом. Главе недостају"* (сва подвлачења у овом тексту су Р. П.).[18]

Милан Кашанин, у свом познатом раду *Српска средњовековна скулптура,* објавио је фотографију детаља допрозорника, и то рељефа са овном или јагњетом са крстом.[19]

Др Владимир Р. Петковић, у књизи о манастиру Студеници, о фигуралним представама пише: „Као ремек дело резбарије у мрамору показује се главни олтарски прозор са својим скулптурама. Споља је као заштитни венац била једна аркада, које више нема, а која је испред зида испадала и уоквиравала цео прозор. Аркада се наслањала на две конзоле, које су се сачувале врло фрагментарно. Конзоле представљају две фигуре у монашкој ризи са нимбовима око главе. Обе су фигуре нагнуте и у клечећем ставу, а на коленима држе расклопљену књигу."[20]

Гледајући уопштено, о студеничкој скулптури највише је писала професор Јованка Максимовић. Њени радови су најдубље проникли

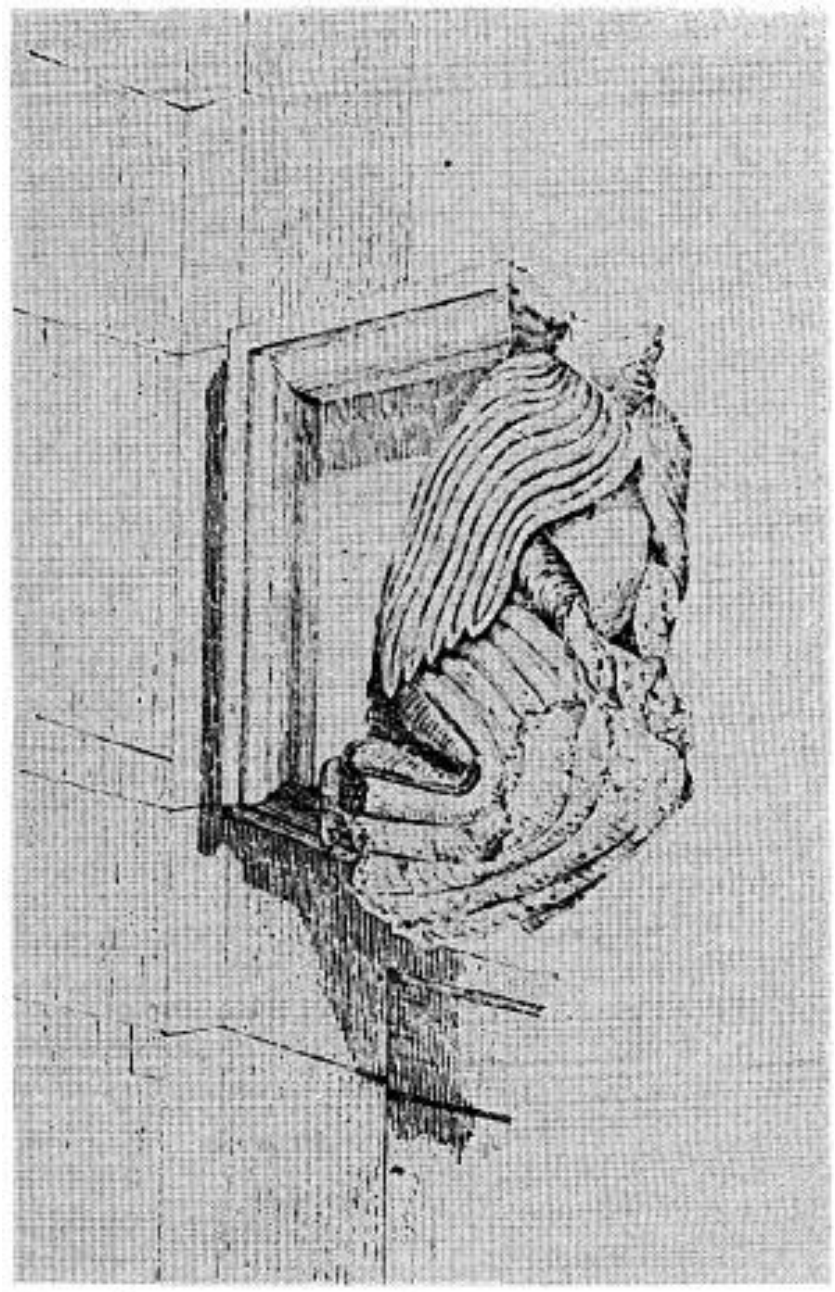

Сл. 1. Студеница, Богородичина црква, XII век. Симеон Немања, монах, јужна конзола, трифора апсиде
Цртеж: арх. Михаила Валтровића, 1880. године

Fig. 1. Studenica, l'Église de la Vierge, XIIe siècle Siméon Némania, moine, console méridionale, fenêtre trilobée de l'abside orientale.
Dessin de Mihajlo Valtrović, architecte, 1880

у суштину иконографске и естетске стране уметности. Она пажљиво описује фигуре монаха и отворено поставља питања шта оне представљају. Да ли „симболе јеванђелиста […] монаха, Богородицу и анђеле, *великодостојника са нимбом (можда ктитора св. Симеона).* Оне су чувари прозора, те имају профилактичну улогу, као и змај и василиск у тимпанону трифоре."[21]

Проф. Војислав Кораћ се двоуми и опрезно вели: „Профилактичну улогу имају вероватно и две фигуре у линети трифоре на апсиди; јужна фигура је базилиск или аспида, а северна змај који гута људску фитуру. Тематски су неразјашњене следеће фигуре с обе стране доњег дела трифоре. Тешкоћу чини то што су обема фигурама одбијене главе. Јужна фигура је извесно имала нимбус."[22У] У веома занимљивом раду Мирјане Ђоровић-Љубинковић, која је, проучавајући западни портал — „Porta speciosa" — цркве Св. Адалберта у Естрегону, коју је подигао Бела III, мађарски краљ између 1188. и 1196. године, пронашла паралеле са западним порталом у Студеници.[23]

За проф. Војислава Ј. Ђурића, „Изучавање садржаја и значења студеничких рељефа тек

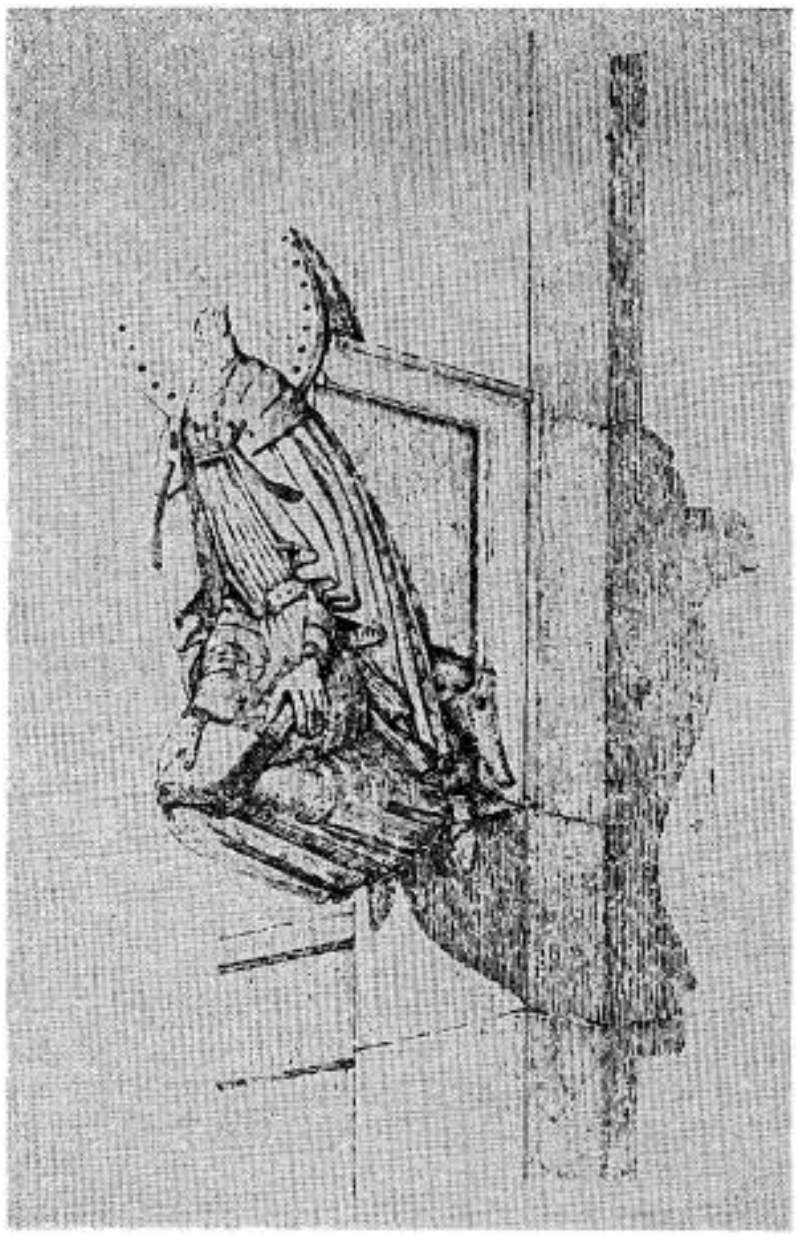

Сл. 2. Студеница, Богородичина црква, XII век. Растко — свети Сава, монах, северна конзола, трифора апсиде
Цртеж: арх. Михаила Валтровића, 1880. године

Fig. 2. Studenica, l'Église de la Vierge, XIIe siècle. Rastko — saint Sava, console septentrionale, fenêtre trilobée de l'abside orientale.
Dessin de Mihajlo Valtrović, architecte, 1880

је у зачетку."[24] А аутору овог рада је саопштио да клечеће фитуре монаха немају паралеле ни на једном од споменика код нас и у свету, те је тешко рећи шта оне представљају.

Недавно је Јанко Магловски публиковао студенички јужни портал.[25] Његова истраживања су, пре свега, иконографска, али нису довољно убедљива, јер се не заснивају на ширим синтетичним уметничким делима. Неубедљиво је његово мишљење о фигурама на источној трифори у Студеници и манастиру Дечанима.[26]

За наше прилике на сасвим неуобичајен и оригиналан начин проф. Светозар Радојчић користио је старе текстове, минијатуре, фреске и део рељефа са студеничког портала да би успелом компарацијом истакао мотив раја у српском минијатурном сликарству.[27]

У нашој науци често се постављало питање протомајстора и групе уметника или личности које су учествовале у грађењу, клесању и осликавању манастира Студенице.[28] Давно су уочени орнаменти куфског карактера, за које је Василије Марковић истакао да их „нема на Атону ни у Цариграду. Они су могли да

[11] Доментијан, *нав. дело,* 242.

[12] *Списи Светога Саве...,* 121; Ст. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у Немањићкој држави,* Београд 1912, 71.

[13] *Исто,* 121—122. [14] *Исто,* 205.

[15] Д. С. Милутиновић и М. Валтровић, *Извештај Одбору уметничком,* Гласник СУД, књ. LUI (1883) 234—236. Цртежи су израђени у тушу, 39,2x30,1 cm, инв. бр. 4664/1. Ове снимке из године 1880. Српско учено друштво је изложило београдској публици у марту 1881. у сали Грађанске касине. Изложбу је отворио М. Валтровић са лепим предавањем о манастиру Студеници, које је публиковао са неколико цртежа; в.: *Радња СУД у 1880,* Гласник СУД, књ. XLVIII (1881); М. Валтровић, *Студеница,* Српске илустроване новине, год. I, бр. 8 (Нови Сад 1881) 119—122, бр. 9, стр. 133—135. Уп.: Соња Богдановић, *Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић као истраживачи српских старина,* и Љиљана МишковићПрелевић, *Рад Драгутина Милутиновића и Михаила Валтровића на снимању средњовековних споменика у Србији* (са обрађеним каталошким подацима) у *Излози српског ученог друштва,* САНУ књ. 34, Београд 1978, сл. 193—194.

[16] А(лександар) Д(ероко), *Мало неког давног сећања,* Зограф 3 (1969) 53—54.

[17] Б. Бошковић, *Студеница, неколико натписа са зидова српских средњовековних цркава,* п.о, Споменик СКА 68 (1938) 3—4, бел. 1 и 2.

[18] M. L. Burian, *Die Klosserkirche von Studenica,* Zeulenroda 1934, 23—24, 28—30, 166.

[19] М. Кашанин, *Уметност и уметници,* Београд 1943, 89—117, сл. 94.

[20] Др Влад. Р. Петковић, *Манастир Студеница,* Народни музеј, Српски споменици II, Београд 1924, 22—23, сл. 20.

[21] J. Максимовић, *Студије о студеничкој пластици, I. Иконографија,* ЗРВИ 5 (1958) 137—148; Иста. *Студија о студеничкој пластици, II. Стил,* ЗРВИ 6 (1960) 95—109; Иста, *Српска средњовековна скулптура,* Матица српска, Нови Сад 1971, 63—75.

[22] Група аутора и др арх. В. Корађ, *Архитектура и скулптура Студенице,* Књижевне новине (1962) 52, сл. 54—55.

[23] М. ЋоровићЉубинковић, *Естерогенски западни портал и Студеница,* п.о., Зборник Народног музеја VIII (MCMLXXV) 395—405.

[24] В. J. Ђурић, *Преокрет у уметности Немањиног доба,* Историја српског народа, I, Београд 1981, 287, бел. 30.

[25] J. Магловски, *Студенички јужни портал. Прилог иконологији студеничке пластике,* Зограф 13 (1982) 13—26. Према усменом саопштењу, аутор пише рад о студеничкој трифори, а за фигуре монаха на конзолама сматра да су у питању добар и лош монах (дебља фигура).

[26] J. Магловски је исто мишљење изнео на научном скупу у Дечанима.

[27] С. Радојчић, *Хиландарска повеља Стефана Првовенчаног и мотив раја у српском минијатурном сликарству.* Хиландарски зборник 1, Београд 1966, 41—48 (слика — Западни портал Богородичине цркве у Студеници, детаљ, Сирин и Орао, крај XII века).

[28] Литература је обимна, навешћемо само најзначајнију: С. Мандић, *Откривање и конзервација фресака у Студеници. I. Откривање фресака из XIII и XVI века у Богородичиној цркви,* 38—41; Исто, *Богородичина црква у Студеници.* Београд 1966; Исти, *Древник,* Слово љубве, Београд 1975, 9—28, 81—104; Исти, *Два студеничка градитеља,* НИН 508 (2. октобар 1960); С. Радојчић, *Старо српско сликарство,* Београд 1966, 33; Исти, *Одјек песме над песмама у српској уметности XIII века,* Рашка баштина I (Краљево 1975) 29—31.

дођу од уметника персијских или јерменских који су се налазили у Бугарској."[29]

У спољне површине зидова са мермерним оплатама Богородичине цркве урезани су цртежи, тј. пројекти архиволте и лукова портала, које је открио проф. Слободан Ненадовић.[30] Ови цртежи су рађени у ортогоналној пројекцији, у размери 1 : 1, и ближе одређују метод рада старих мајстора из XII века, с готово тачним мерама. Овде је важно истаћи да је главни протомајстор на истоветан начин, тачним математичким проучавањима, саградио цео храм, а свакако и његову трифору на олтарској апсиди.

Сличности и разлике између трифора на источним апсидама у катедрали Св. Трифуна у Котору, манастиру Св. Богородице у Студеници и манастиру Св. вазнесења у Дечанима

Немања је почео да зида манастир Студеницу после освојења града Котора и намењио је за своју надгробну цркву. Она је први споменик српских владарских задужбина. Немањина породица је била у сродству с последњим дукљанским владарима. **У** Дукљи је неко време живео Немањин отац и ту му се, у месту Рибници, родио син Немања. Борећи се против византијске власти око 1181—1183. године, Немања је заузео Дукљу као „дједину". Али, изгледа да је Котор коначно освојен пре јануара 1186. године, јер се приликом доношења једне одлуке наводи да је донета у време владавине великог жупана Немање — „tempore domini nostri Nemanne, magni jupani Rasse".[31] Котор је у то време већ био велелепан град. **У** току борбе је поштеђен од рушења, а потом је утврђен и ту је смештен владарев двор. Град је затим признавао власт Немањиног сина Вукана. Помиње се да је црква Св. Луке у Котору саграђена 1195. године, „за време господина Немање, великог жупана, и сина његова Вукана, краља Диоклитије, Далматије, Травуније, Топлице и Косне".[32]

Сви су изгледи да је Немања затекао чувену которску катедралу Св, Трифуна, која је била обновљена 1166. године.[33] Није нам познато да ли су Немања или његов син Вукан били „други ктитори" у њеној обнови. Али, несумњиво је да је по Немањиној жељи, на изградњу и декорисање Богородичине цркве у Студеници јасно утицала трифора с которске катедрале из XII века.[34] Могуће је да су мајстори из Котора имали знатног утицаја и „на један значајан градитељски подухват који је баш у то време започет у Рашкој, на подизање Ђурђевих ступова код Новог Пазара. Чак је могуће да су мајстори који су градили которску катедралу учествовали у зидању Немањине задужбине" у Студеници.[35]

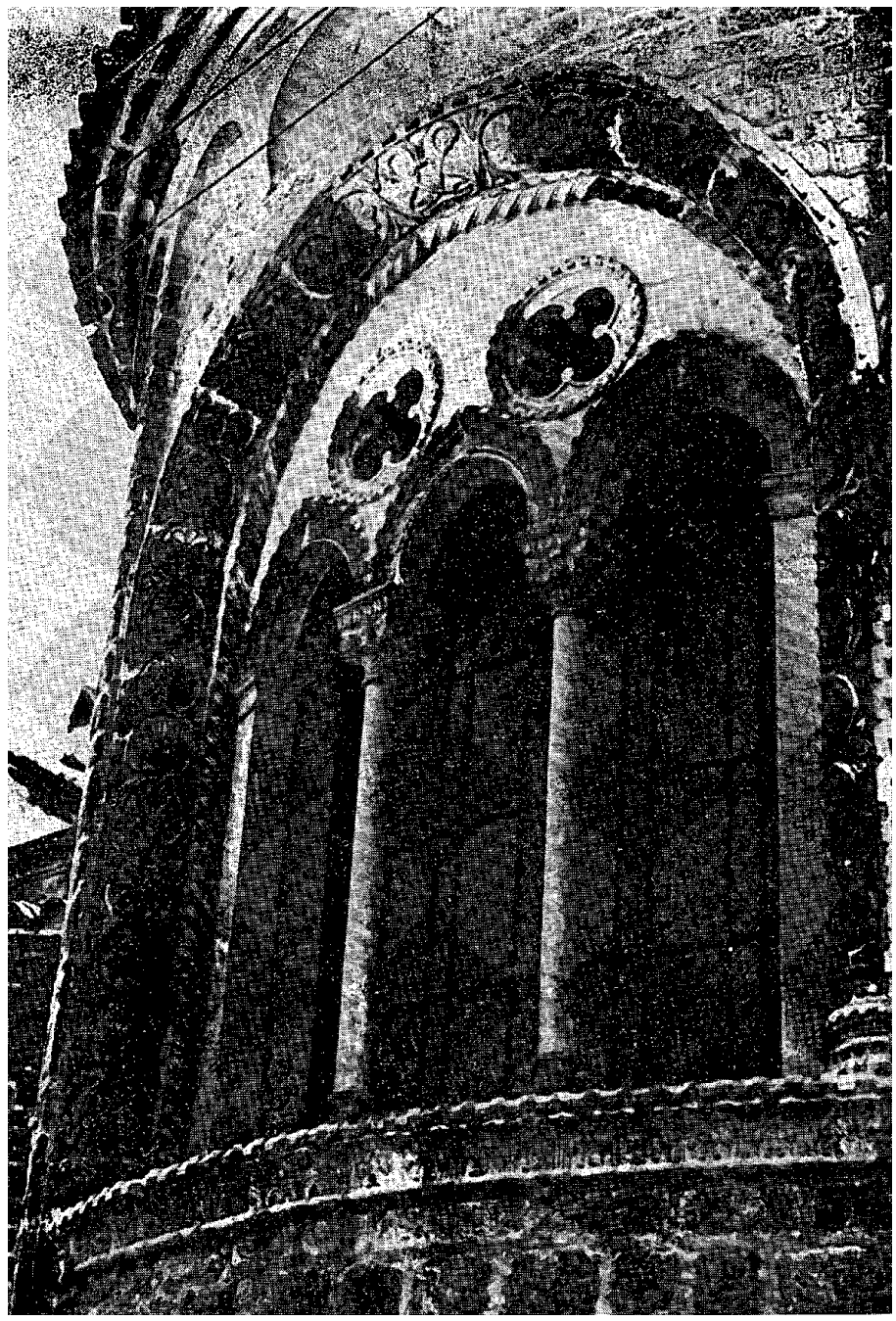

Которска трифора је више пута преправљана од XII до XIV века те је несумњиво изгубила много од првобитног изгледа. **У** науци је било спорно време њеног настанка. Али, није посебно тешко разлучити шта стилски припада XII веку, а шта каснијој преправци.[36] Которска апсидална трифора има оригиналне делове из XII века. Архиволта са чудовиштима, лозицом и капителима стилски одговара романици. Романска лозица разлистала се по дужини спољне архиволте. „Она са два краја полази из уста двеју фантастичних извијених животиња и у темену архиволте улази у чељусти друга два адосирана чудовишта" (сл. 3).[37] Познији су аплицирана „жиока на рабош" (XIV век) и два кружна четворолисна (детелина) отвора у лунети (XIV век). Овај хибридни елемент из XIV века инкомпатибилан је првобитном решењу из XII века, које је уништено, а паралеле налазимо у манастирима Студеници (сл. **4)** и Дечанима.[38] Стилизована лозица с лишћем у круговима и мотив увијеног ужета на апсиди которске катедрале је из XII века, а поново се јавља у Студеници[39] и Дечанима[40]. На которској трифори су се највероватније налазиле спољашне конзоле са клећећим фигурама, као што су се сачувале у Студеници и Дечанима.

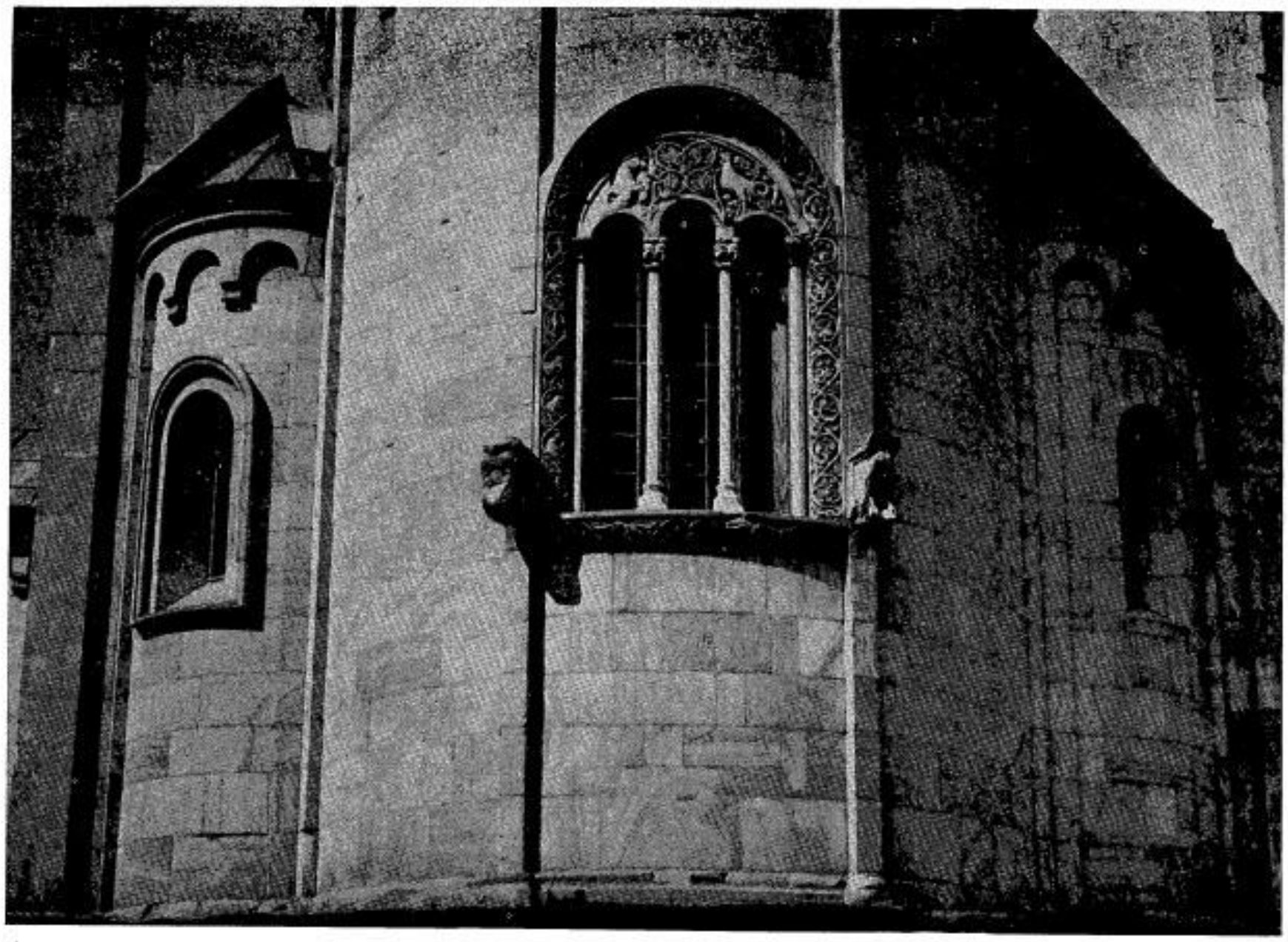

←

Сл. 3. Котор, црква Св. Трифуна, XII—XIV век. Трифоре на источној апсиди

Fig. 3. Kotor (Cattaro), l'église Saint-Tryphon, XIIe—XIVe siècle. Fenêtre trilobée de l'abside orientale

Сл. 4. Студеница, Богородичина црква, XII век. Трифора са конзолама

Fig. 4. Studenica, l'Église de la Vierge, XIIe siècle. Fenêtre trilobée sur consoles.

Ако је, можда, которска трифора стилски утицала на трифору студеничку, а преко ње на трифору дечанску, поставља се оправдано питање ктитора которске и студеничке трифоре? Изгледа да је син и наследник Немањин, Стефан Првовенчани, краљ (1196—1228), наставио недовршене радове на Богородичиној цркви у Студеници (о чему ће доцније бити више речи). У једној повељи, чији се препис из 1633. године у манастир Св. Михаила на Превлаци „патрисе да је краљ Стефан Првовенчани поставио који потиче из манастира Милешеве, наводи калазио у „Списима општине Столивске"[41], а јарха" Арсенија (вероватно је у оригиналу уместо „патријарха" било Арсенија епископа).

[29] В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији,* 3; Vlad. R. Petkovic, *Une hypothèse sur le Car Samuel,* Paris 1919, 6. L'Art dalmate au Moyen âge, Revue yougoslave, No 5—6, p. 267—286.

[30] С. М. Ненадовић, *Студенички проблеми,* Саопштења III (1957) 16—27 (грађење портала Богородичине цркве према цртежима из XII века).

[31] К. Јиречек, *Велики жупан Стефан Немања,* Историја Срба, књ. I, Београд 1911, 255, бел. 2; С. Ћирковић, *Зета у држави Немањића,* Историја Црне Горе II, Титоград 1970, 3—5; Ј. Калић, *Борбе и тековине великог жупана Стевана Немање,* Историја српског народа I, Београд 1981, 252—253.

[32] Б. Стратимировић, *Натписи с поменом Немањића. О прошлости и неимарству Боке Которске,* Споменик XXVIII (1895), 11—13; Р. Новаковић, *Око натписа на цркви св. Луке у Котору,* ЗЛУ 5 (1969) 15—21.

[33] Б. Стратимировић, *Цркве у Котору,* О прошлости и неимарству Боке Которске, Споменик XXVIII, 17—20; I. Stjepcevic, *Katedrala sv. Trifuna u Kotoru,* Split 1938, 3—9, tab. VI.

[34] Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура,* 73; Иста, *Которски циборај из XIV века и камена пластика суседних области,* САНУ књ. 38, Београд 1961, 16—18 (старија литература са коментаром), таб. I, сл. 1.

[35] В. Кораћ, *Првобитна архитектонска концепција которске катедрале XII еека,* ЗАУ 3 (1967) 23—25, сл. 5.

[36] Ј. Максимовић, *Которски циборај из XIV века...,* 16—18; С. Fiskovic, *O umjetničkim spomenicima grada Kotora,* Споменик СШ (1953) 73—79 (стилски неприхватљиво мишљење о истовременом настанку циборија, „а вероватно и олтара, пробијен је иза њих сред апсиде широки тројни прозор, који показује очите знакове прелазног романичкогготичког стила. Вероватно је и клесан у истој радионици где је израђен и циборај").

[37] Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура,* 34—35.

[38] Ђ. Бошковић, *Манастир Дечани* I, 131.

[39] Студеница, јужни портал, в.: Ј. Максимовић, *Студије о студеничкој пластици,* II. стил., сл. **2;** Ј. Магловски, *Студенички јужни портал,* 13, сл. 1.

[40] Ђ. Бошковић, *Манастир Дечани I,* Архитектура, Београд 1941, 152—154.

[41] Б. Стратимировић, О *прошлости и неимарству Боке Которске,* 17—18 (старија литература); I. Stjepcevic, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru,* 6, bel. 24 и 25, сматра да је „неспретни фалсификат" и била је одбачена од млетачких власти.

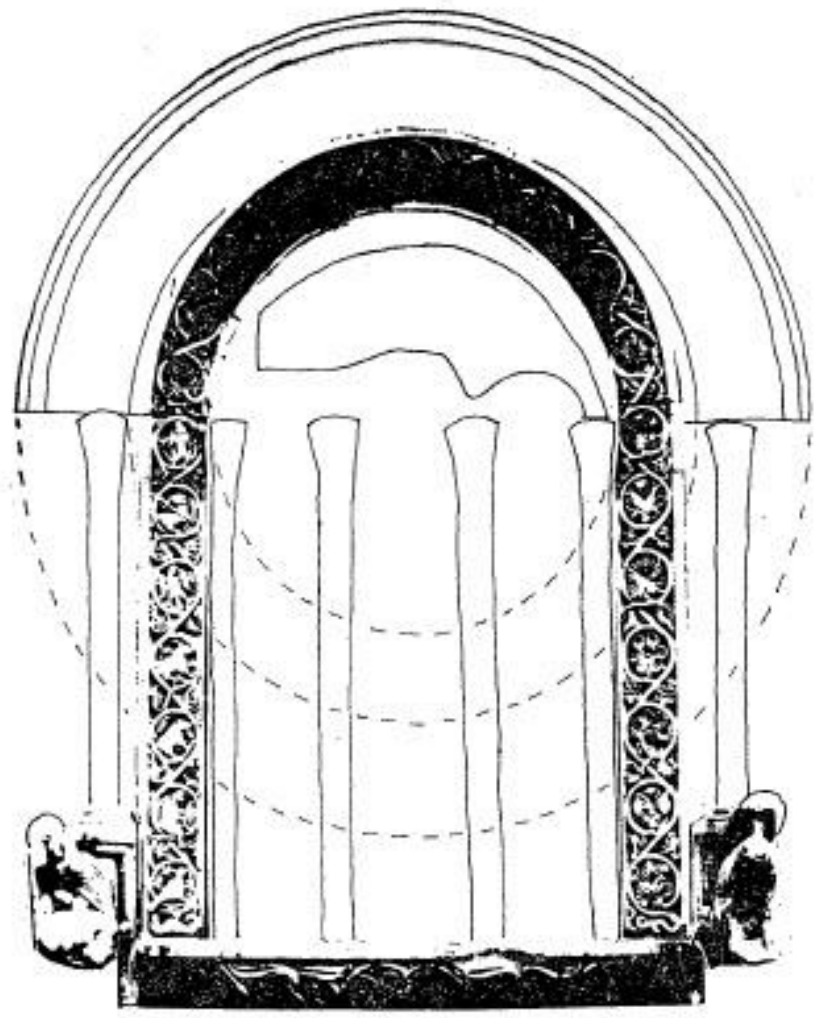

а)

Сл. 5. Рашчлањена трифора Богородичине цркве у Студеници:

а) систем кругова који су користили стари мајстори, са уништеним рељефним спољним оквиром;

б) систем од три мала круга у једном великом кругу, по коме је решен тимпан трифоре;

в) потпис св. Саве, источна апсида и

г) потпис протомајстора Новака, јужни део венца главне апсиде (према проф. Ђурђу Бошковићу, Споменик, 1938)

Графичка реконструкција: Р. Петровић, 1985. г.

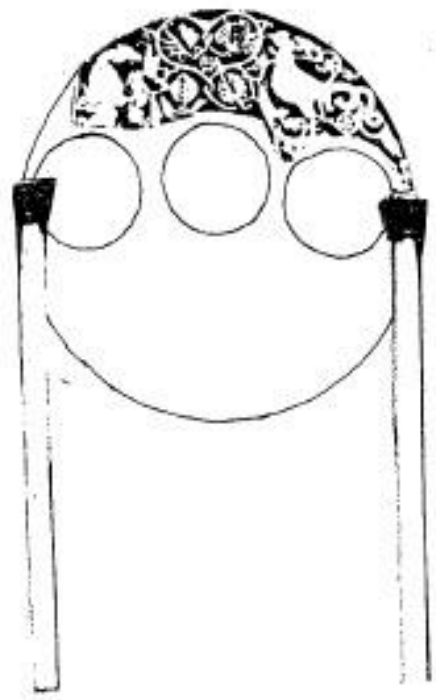

б)

г)

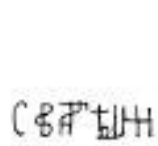

в)

Fig. 5. Analyse de la fenêtre trilobée de l'Église de la Vierge à Studenica:

a) système de cercles, utilisé par les architectes anciens, et le cadre extérieur en relief qui a été détruit;

b) système de trois petits cercles dans un grand cercle, sur lequel repose la solution du tympan de la fenêtre trilobée;

c) signature de saint Sava, abside orientale et

d) signature de l'architecte Novak, partie méridionale de la corniche décorant l'abside principale (d'après le professeur Djurdje Bošković, Spomenik, 1938)

Reconstitution graphique: R. Petrović, 1985.

Даље се наводи да је краљ Стефан Првовенчани „син Симеона Немање, по расположењу свога оца и свога благословенога брата Св. Саве", оградио цркву Св. Трифуна са два звоника: „Blagoslovlieniem Otza, i pospesienijem Sina, i svrscenjem Svetoga Duha. Az Stefan parvovjenciani Kragl Siin Simeona Nemagne, po postavgliegnu otza moga i vanciagnu Bratta moega Svetiteglia Sava na Kragliestomi: Proidoh zemglie i Darscave svoje, *i pridoh u Graad Kottor. Ne obretoh u niem Hrama, i zgradih Hraam Svetu velihomu Muceniku Tripunu,* i drugu Vavedeniu prisvete Bogorodize. I pridoh na Prevlaku, i zgradi Hram Svetoga Arkangela Mihaila; i postavih u gnem Patriarka Arseniu i doh joj peet selaa na sluzbi: Lustizu, Kartole, Gliescevichie, Barda i Bogdascicchie. I pridoh u mjesto Pirast i zgradih Hraam Svetomu velikomu Mucheniku Georgiju na Otoko, i postavi igumena 5 bracchiom. I dah Czarqui Svetoga Georgia na sluxbu Bielu do Potoka, Iosizzu do viscie Risna, i Stoliv stranom do Argiakova, i Kavaç, i Marçevaz u Tivtu i zapovidjeh Pirastu da se tuu nazirre i da je sluxe … Az rasenni Iguman Milloscevski Vasslie Jermonak vaobrazih na letto 7141 a et exe poplti Rodstva Kristova 1633 Ind. 1. Krug Sulnzu 16 Epatta miesseza Junia 13." У италијанској повељи: „Guesta scrittura scrissi nell' 6705" (= 1197) „il tempo di questi comandi nell' anno 6741" (= 1233 године).[42] Краљ Стефан Првовенчани завладао је након брата краља Вукана. У уговору склопљеном са Иваном дела Векја (Ivanom della Vechi) било је предвиђено и покривање оловом два црквена звоника на цркви Св. Трифуна.[43]

Свакако да је постојао оригинал по коме је сачињен наведени препис повеље, који је, на жалост, уништен, али дух преписа одговара оновременом начину писања. Годину 1172, као време завршетка грађења цркве, налазимо у манастиру Студеници исклесану на врху епископске столице:

„во имѧ прет҃ыѧ б҃цы со҃дѧсѧеи
о
митьроѣ стѹденица, во 1172 ·го·“ [44]

На доњем делу симса мермерне трифоре Богородичине цркве у Студеници простире се изрезано лишће палмета (сл. 4), реконструкција (сл. 5); истоветно је опонашана у трифори Дечана (сл. 6), мајстори клесари могли су да се инспиришу на примерима из старије визаитијске-романске уметности у Зети. Као примере наводимо на прозору цркве Св. Михаила у Стону из XI века[45], или у цркви Св. Луке, на западном порталу у Котору (крај XII века):

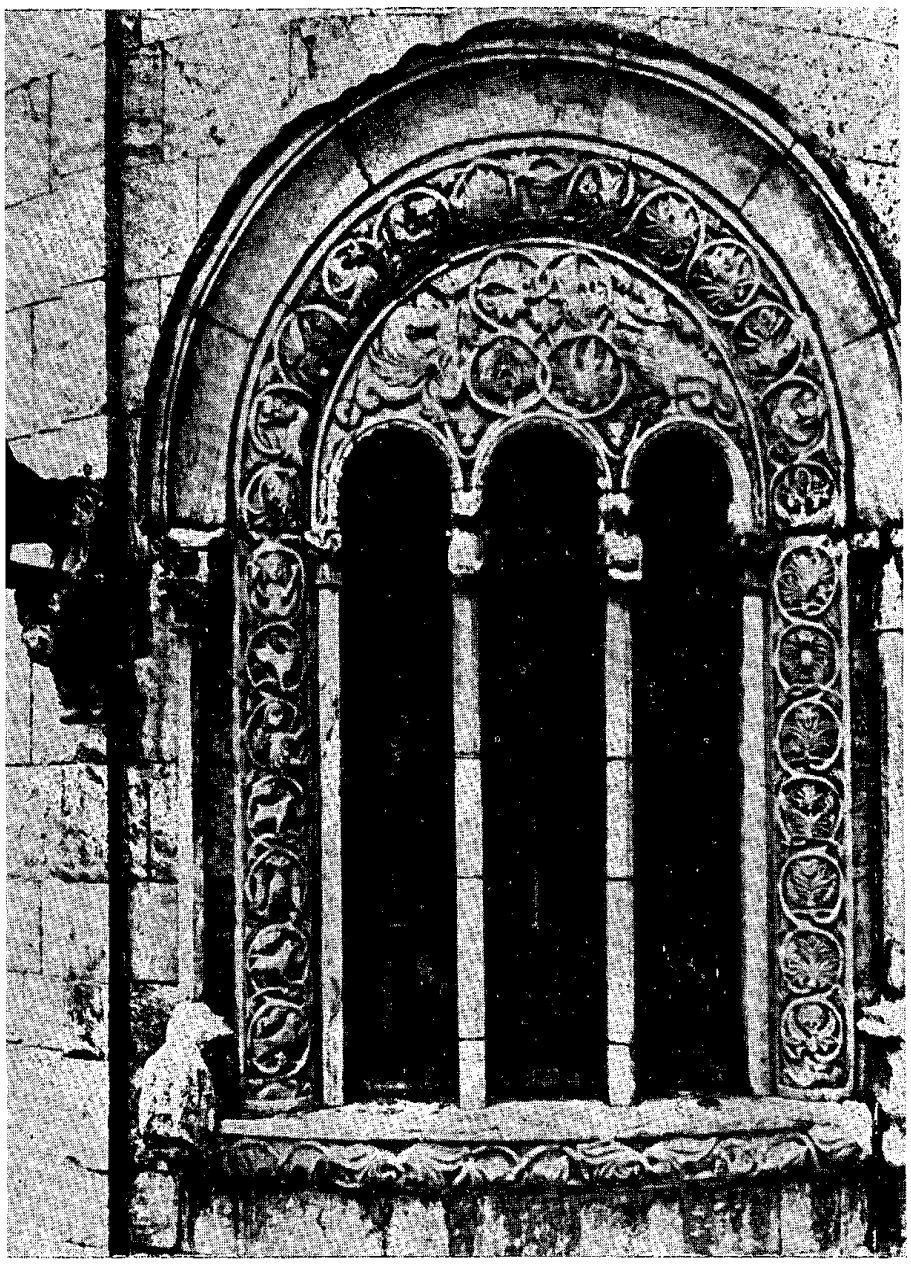

Сл. 6. Манастир Дечани, XIV век. Источна трифора са конзолама

Fig. 6. Le monastère de Decani, XIVe siècle. Fenêtre trilobée orientale sur consoles

„има камене довратнике, на којима вијуга лозица са лишћем у стилизацији и обради има више преромaнског него романског, те се може закључити, поготово што довратници нису од једног комада камена, да су пренете са неке нешто старије грађевине", како истиче проф. Ј. Максимовић.[46] Сличне лозице и палметице налазе се на фрескоиконама св. Јована Крститеља (Продрома) и св. Саве Јерусалимског у Богородичиној цркви у Студеници (у горњим лучним деловима аркада).

Дечанска трифора и њен тимпан са стубовима и капителима сачувани су у оригиналу из XIV века. Имајући у виду да им је студеничка трифора послужила као узор, није нам посебно тешко да сазнамо првобитно решење (из XII века) трифоре у Студеници, која је претрпела измене услед оштећења (сл. 7). Познато је да је трифора студеничка обновљена 1839. године и да је њену реконструкцију на основу оригинала урадио мајстор Настас Стефановић.

Представе монаха св. Симеона Немање и св. Саве на трифори Богородичине цркве у Студеници

У науци су више пута разматрана не само иконографска и стилска већ и друга питања везана за студеничку трифору, нарочито за две конзоле са фигуралним представама монаха који клече.[47] Али, због готово уништених глава монаха и делова њихових тела, није се могло сигурније претпоставити шта оне уистину представљају? Да ли су то јеванђелисти, анђели, Богородица, Ана монахиња (супруга Немањина), Симеон Немања итд. — није дефинитивно прихваћена ниједна од варијанти.

Није случајно Стефан Немања саградио „овај наш свети манастир" Студеницу као маузолеј за себе и своје наследнике. Он је био импресиониран самим местом Студенице: *„[...] било је ово место као пусто ловиште зверова. Када је дошао у лов господин наш и самодржац, Стефан Немања, који је царевао свом српском земљом, и када је ловио овде, изволи му се да овде, у овом пустом месту, сагради овај манастир на покој и умножење чина усамљеника (монаха)."*[48] Очигледно је да је оснивач манастира био „хтитор" Стефан Немања. Он је пре одласка у Свету Гору своја ктиторска права предао свом наследнику сину Стефану, коме наређује за манастир Студеницу: „пешти се и подвигнути се на пристројеније (instructio) его."[49] Градећи своју задужбину, Немања се беше заветовао Богу да ту монахује где је подигао и себи гробницу, а потом је као ктитор приложио све манастиру пресвете Богородице Благодетељнице, што је било записано у његовој златопечатној повељи, која је преписана на фресци у цркви.[50] По свој прилици, Стефан Немања са женом и децом био је насликан на јужном зиду наоса, уз његов гробни мермерни саркофаг[51], из кога се касније из моштију „то-

[42] I. Stjepcevic, *нав. дело,* 66, бел. 25.

[43] *Исти,* 66, бел. 25.

[44] Према мом препису.

[45] J. Ковачевић, *Од доласка Словена до краја XII вијека. Историја Црне Горе,* књ. I, Титоград 1967, 433, сл. 72 (старија литература).

[46] J. Максимовић, *Скулптура романског стила, Историја Црне Горе,* књ. II, том први, Титоград 1970, 203—208 (старија литература).

[47] С. Радојчић, *Старо српско сликарство,* Београд 1966, 30—32; Исти, *Српска уметност у средњем веку,* Београд 1982, сл. 11 (у. боји)л

[48] *Списи светога Саве...,* 109.

[49] P. J. Safarik, *Pamatky…*, 7, 36, 38; В. Марковић, *Ктитори, њихове дужности и права,* Прилози за КЈИФ I (1925) 101—102 (и после смрти Немањине назива се ктитором); Др В. Коровић, *Списи св. Саве,* СКА књ. 1, Београд — С. Карловци 1926; 151——175.

[50] С. М. Ћирковић, *Студеничка повеља и студеничко властелинство,* Зборник Филозофског факултета XII—1 (1974), 311—318 (старија литература).

[51] В. Р. Петковић, *Манастир Студеница,* 45, сл. 46; С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку,* Скопље 1934, 13—14. Све до данас се у науци одржало мишљење да је Симеон Немања био насликан као монах на основу ктиторске сцене из XVI века. Аутор овог рада износи свој став на основу почетка градње манастира Студенице, још пре монашења Немање, вид.: *Списи Светога Саве и Стевана Првовенчанога, 109*,

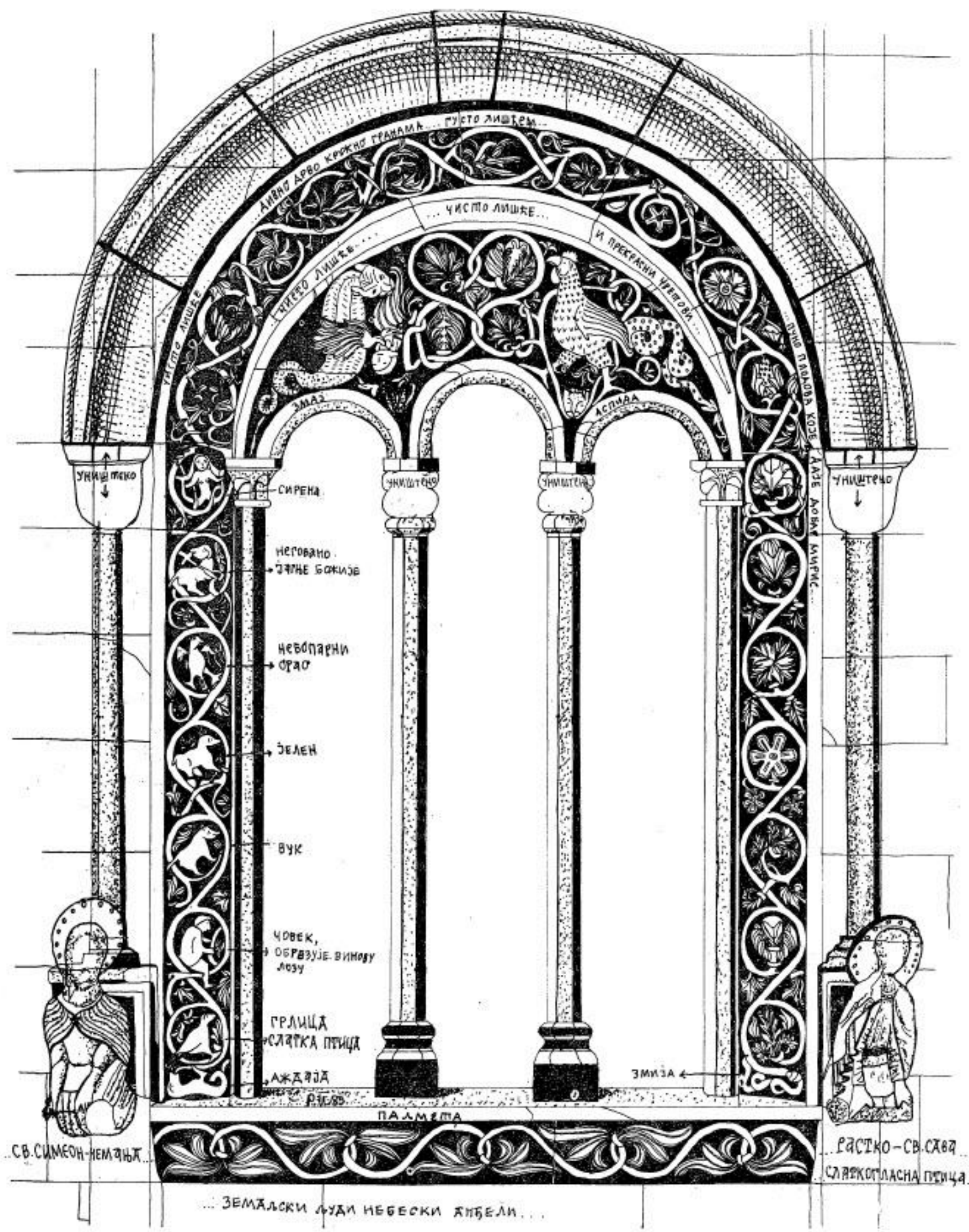

Сл. 7. Студеница, Богородичина црква, XII век. Источна трифора са конзолама и фигурама монаха св. Симеона Немање и св. Саве. Графичка реконструкција: Р. Петровић, 1985. године

Fig. 7. Studenica, l'Église de la Vierge, XIIᵉ siècle. Fenêtre trilobée orientale sur consoles et les figures des moines, saints Siméon et Sava. Reconstitution graphique: R. Petrović, 1985

чило миро". Доментијан вели о његовој мироточивости у Хиландару, а после преноса његових моштију и у Студеници за време службе: „потекоше извори (мира) не из влаге, *но из сухих костију из тврдог мраморног камена".*[52] Студенички мермер вађен је из оближњег мајдана, а његов изузетан квалитет потврдило је време; студеничку скулптуру је више уништила људска рука но атмосферилије.

У Силуановом слову Симеону истиче се важан податак да је

„бл(а)гочьстиви же сѹмеѡнь немања... власи глави своіе ѡстригъ, вь храмоу пр(ѣ)-(чи)стиіе и вьсепѣтиіе б(о)гоматере вь мѣс(тѣ) ре-комѣмь стоуденица, иже и ѿ иего сьзданыи монастырь, иже бѣ троудолюбиіем(ь) своим(ь) прѣкрасноую цр(ь)к(ь)въ ѿ основаніа ч(ь)стнимь мраморіемь до троула вьздигль".

И доцније, у Карловачком летопису (око 1503), напомиње се да је Немања сазидао манастир Успења Богородице на реци Студеници „у доброзрачном мрамору", да би у њему живело много монаха и да би у њему његове кости вечно почивале.[54] А у Троношком летопису прича се да је Немања сазидао „Светоуспенску лавру Студеницу" од „двојеобразног прекрасног мрамора [...] белог и гвоздено-образног".[55]

Под изразима „мраморь" и „мраморьникь"[56] подразумевају се тесани мермер и мајстор који обрађује мермер или скулптор. Теодосије, други биограф св. Саве, говорећи о зидању манастира Жиче, истиче уметнике вајаре које је св. Сава довео из Грчке:

„многыхь дѣлатель здьць и мраморникь искоусныхь привель изь грьчьскые земліе, и самь сь ними прѣбывае наоучаваше по воли иего оукрасити".[57]

На свом повратку из Никеје,Сава, вели Теодосије, затиче Жичу недовршену,те наставља:

„...самьже ѡ сьврьшеіи цркве прилежаше. Беше бо мраморникы сь собою и пишоуштихь ѡт Константина града привель".[58]

Није тешко претпоставити да су многи мајстори зидари и искусни скулптори или сликари доведени у Србију још за владавине Стефана Немање, на почетку грађења Студенице. Ови уметници из грчке земље и Константинопоља, царске престонице, имали су велико искуство те су, највероватније, позвани у време кад се женио син Немањин Стефан Првовенчани.[59] Ови вајари су од студеничког мермера најпре урадили мермерну гробницу („мраморныи гробъ"[80]), а затим фасаду и њену скулптуралну декорацију. За неке већ уочене романичке утицаје на скулптури студеничке цркве у науци су тражене паралеле у јужној Италији — Апулији, Ломбардији итд. — те да на неки начин представља нови стил који је карактеристичан за уметност Фридриха II.[61]

Студеничка скулптура, по својој лепоти облика, више има, гледајући ликовно, „античких" елемената који су прожети романским стилом. Извесне аналогије у западној уметности, у Италији, могуће је схватити као византијске уметности и на земље које су имале живе контакте између „Првог" и „Другог Рима". Међутим, студеничка пластика је аутохтона, она се истиче љупкошћу, лепотом и цизелирањем као у слоновачи, изражавајући тежње ктитора и владара и његових првих наследника да се такмиче с царском престоницом у Константинопољу, не само на војном пољу већ и кад је реч о културнорелигиозном истицању Срба у православном свету. Зато и није „прихватљива идеја да једна уметничка грана — сликарство — буде оријентисана, потчињена византијском стилу, а друга — скулптура — романском стилу, и још, при том, зависна од италијанских мајстора камена".[62]

При посматрању трифоре и фигура монаха на апсиди Студенице поставља се питање какав им је смисао на одређеном месту, у одређеној композицијској међузависности. Одговор си гурно није у симболици доброг — мршавог — монаха и лошег — дебелог — монаха. Напротив, скулптуралне представе монаха на главној олтарској апсиди, по мом мишљењу, то су ктиторски портрети Симеона Немање (сл. 8) и његовог сина Растка, касније св. Саве, као монаха (сл. 9). Ова хипотеза заснива се на самом месту где су уобличени, по замисли самог кти-

[52] Л. Павловић, *Култови код Срба и Македонаца.* Смедерево 1965, 42—43.

[53] В. Ћоровић, *Силуан и Данило II, српски писци XIV—XV века,* Глас СКА 72 (1929), 23, 58—59.

[54] Safarik, *нав. дело,* 58.

[55] Гласник Друштва српске словесности V, 30.

[56] Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина* II, Београд 1863, 92—93.

[57] Теодосије Хиландарац, *Живот светога Саве,* изд. Ђ. Даничића, приредио и предговор написао Ђ. Трифуновић, Београд 1973, 174; Теодосије, *Живот светог Саве,* превео Л. Мирковић, превод редниговао Д. Богдановић, Београд 1984, 136.

[58] М. М. Васић, *Архиепископ Данило II — монах и уметник, ПЛИФ* VI (1926), 257.

[59] Н. Радојчић, *Прва женидба Стефана Првовенчанога,* Глас СКА 53 (1912), 268—292; М. Ласкарис, *Византијске принцезе у средњовековној Србији,* Београд 1926, 7; Г. Острогорски, *Историја Византије,* Београд 1970, 382—384 (старија литература). Немањин син Стефан био је ожењен синовицом цара Исака II Анђела (1185—1195), Евдокијом, и добио је титулу севастократора после битке на Морави (1190), кад је закључен мир, а Византија признала самосталност српске државе. Међутим, касније је дошло до промене на византијском престолу те му је таст Алексије III Анђео (1195—1203) постао цар, а то је утицало на промену владе у Србији, где је 25. марта 1196. власт преузео царев зет севастократор Стефан, син Немањин, који се одрекао претола и повукао у Студеницу, а потом придружио свом најмлађем сину Сави у Светој Гори.

[60] Даничић, *Рјечник,* 93.

[61] G. Millet, *Ancien art serbe,* Paris 1919, 85; Исти, *L'art byzantin chez les Slaves I* (Paris 1930), 190; P. Toesca, *Storia dell'arte italiana II,* II medioeve, Torino 1927, 848.

[62] J. Максимовић, *Студије о студеничкој пластици,* 105—107,

8

9

тора Немање и његовог сина Стефана, још пре одласка св. Симеона у Свету Гору. Мишљење о делу се не може одвојити од скулптуралних представа, које тек овом одредбом добијају своју интелигибилну форму.

У првом плану су фигуре монаха, потом богати рељефни оквир трифоре на доњој страни оперважен фризом са симетрично укомпонованим полулистовима и дршкама палмета, а на самом врху тимпан са биљним и зооморфним облицима и људском фигуром у рељефу. На основу добро сачуваног тимпана и рељефног оквира са стубићима и капителима на источној трифори у Дечанима (сл. 6 и 10), можемо да упоредимо са студеничком трифором која је временом оштећена (сл. 4, 5, 7). Которска источна трифора највише је оштећена, без оригиналног тимпана из XII века, са рељефним оквиром (сл. 3) донекле је сачувала оригиналност.

Очигледно да су фигуре монаха св. Симеона и св. Саве представљене у монашким оделима, с ореолом око главе. Они читају неку црквену књигу, можда јеванђеље, псалтир. У унутрашњем делу олтарског простора, на истој висини (II зона), налази се Причешће апостола хлебом и вином, а у првој зони насликани су чувени литургијски писци, св. архијереји, који су повезани са светом тајном, што се врши на часној трпези сваке литургије. Св. Симеон и св. Сава су такође „учесници" овог свечаног чина, те спољна источна апсида постаје део пројекције олтарског простора. Они се моле и као живи људи на источној страни, одакле се очекује „Втори пришествије Христово". Исто се догађа и на студеничком порталу, који постаје пројекција олтарског простора. „Скулптирани иконостас се одражава на пластичној декорацији оквира портала, а сликана апсида на рељефу у тимпану портала. Овим се објашњава и процес преласка мотива апсидалне сликане декорације на тимпанско поље главног портала, било да је у питању Maiestas Domini или Maria Regina."[63]

Проф. Јованка Максимовић је тачно уочила да: „Декорација богате апсидалне трифоре у Студеници служи истој намени као и портал. Средњи део тимпана испуњен је врежама и лишћем, док са стране налазе се две фантастичне животиње. Са десне стране је базилиска (сл. 4, 5, 7 и 11, исто у Дечанима сл. 6 и 10) или аспида, тајанствена библиска животиња

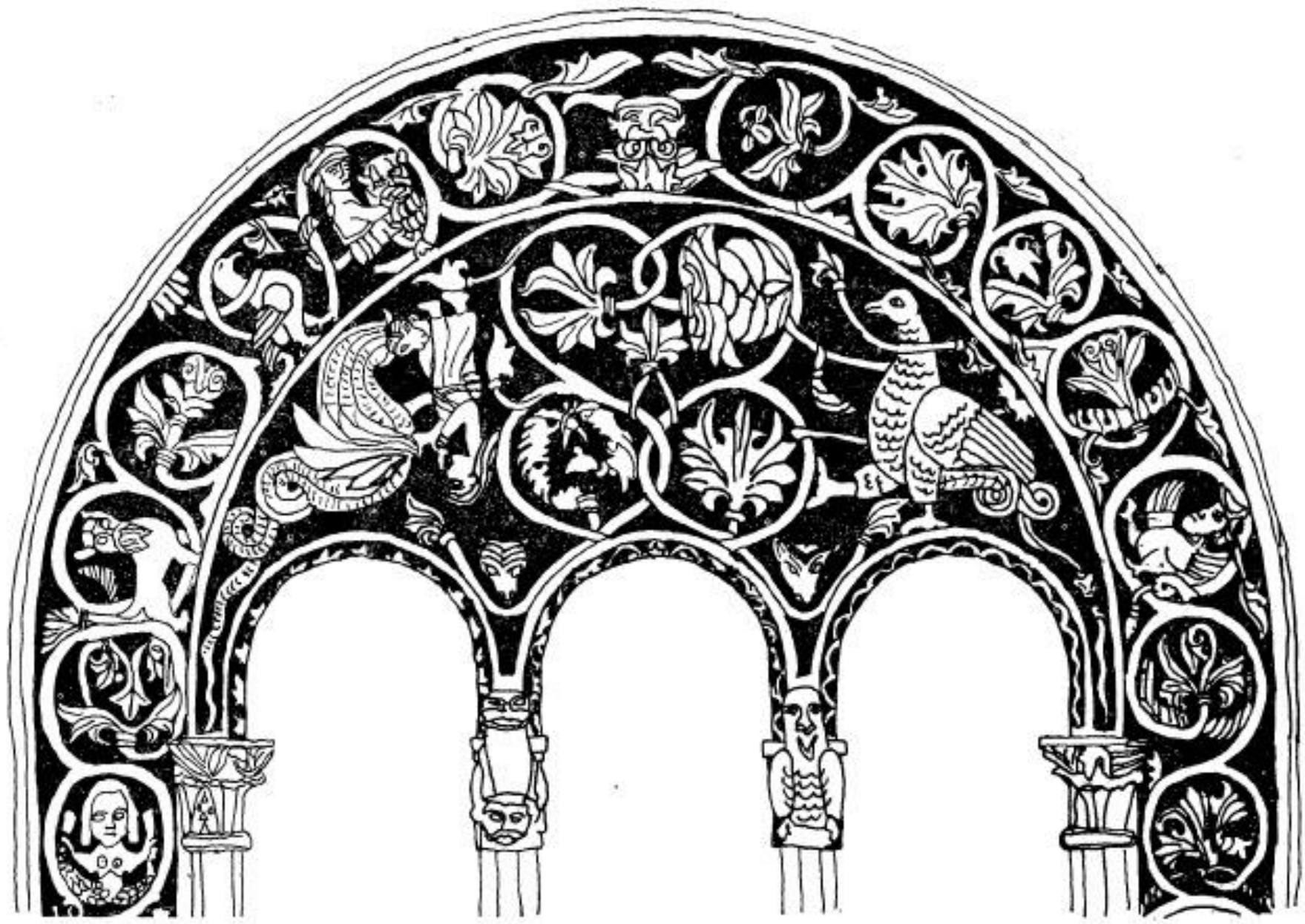

←

Сл. 8. Симеон Немања, монах, источна трифора

Сл. 9. Растко — свети Сава, источна трифора

Fig. 8. Siméon Némania, moine, fenêtre trilobée orientale

Fig. 9. Rastko — saint Sava, moine, fenêtre trilobée orientale

Сл. 10. Манастир Дечани, источна трифора — тимпан и горњи део рељефног оквира. Графички приказ: Р. Петровић, 1985. године

Fig. 10. Le monastère de Dečani, fenêtre trilobée orientale, tympan et la partie supérieure du cadre en relief. Dessin de R. Petrović, 1985

(‚На лава и на аспиду наступаћеш и газићеш лавића и змаја', Псалам 91, 13; ‚Носе јаја аспидина и ткају паучину, ко поједе јаје њихово умре, а ако које разбије изљезе гуја', Исаија, 59,9). На ликовним споменицима он се представља као комбинација петла и змије. На левој страни извијен је змај који гута људску фигуру. Профилактично значење ових представа изгледа несумњиво."[64]

По свему изгледа, монашке фигуре св. Симеона и св. Саве представљене су (у односу на вертикалу) како седе на одговарајућим столицама с дугуљастим јастуцима и књигама у рукама, из којих читају молитвене текстове. И једном и другом светитељу главе су „одрубљене", нимбови око главе су такође оштећени (код Симеона Немање је уништен). Св. Сава има дугу монашку доњу хаљину, притегнуту око паса кожним каишем са копчом, а на ногама је имао ципеле. Преко монашке хаљине он је носио нафалтану владарску пелерину, која је око врата троструко оперважена (можда са монашком капом која је падала на леђа?) и на чијој је средњој фалтици провучен гајтан са кићанком којом се везивао у чвор (сл. *2,* 9 и 11). Св. Симеон Немања је обучен у дугу монашку хаљину са чизмама и плисираним плаштом приљубљеним уз тело и завезаним испод врата; у рукама је свакако држао књигу. Немања је приказан као пунија особа са снажним вратом (сл. 1, 4 и 8). Није нам тешко одгонетнути да је баш ова фигура монаха престављала Симеона Немању, јер он је био изразито висок човек, монументалног и лепог изгледа, као што је био приказан у царској палати у Константинопољу. Према опису сцена на мозаику где је приказан, Немања је, изгубивши битку с византијским царем Манојлом I Комненом (1172. године у Србији), као сведок цареве победе одведен у престоницу. По Никити, Немања је положио своју главу крај царевих ногу, бацивши се пред њим ничице на земљу. Кинам вели да је он изишао пред царски суд гологлав и босоног, с конопцем око врата и с мачем у руци, који је цару предао. Немања је морао да изјави своју покорност према ритуалу, који је већ био уобичајен и код потчи-

[63] J. Максимовић, *Студије о студеничкој пластици, I. Иконографија,* 145.

[64] J. Максимовић, *нав. дело,* 146. и 147, сл. 6,

њавања Рајнолда Антиохиског.[65] Ово Немањино ропство у престоници прослављано је и свечаним говором ученог архиепископа Јевстатија солунског у част цару Манојлу и његовој победи. У том панегирику се вели: „Овде нећу да прећутим ни о Немањи који ми је иначе дао богат материјал за говор и док га нисам видео. Но пре кратког времена привуче он моје око са дивљењем на себе — *човек, само не таквог стаса као што га природа људима даје, него високо израстао и красног изгледа [. . .]"*[66] У царској палати показали су Немањи мозаике који величају славна дела царева, а особито оне који се њега тичу и који су означени именом Немања. Јевстатије даље описује: „Исто тако својим очима посматра она уметничка дела, која представљају твоје велике чинове, што су их израдиле руке сликара за успомену, између осталога оно што се на њега односи: једном, *како (Немања) свој народ буни на устанак, или где је (насликан као) пешак, или на коњу; други пут како хоће да положи руку на мач, још чешће како уређује војску на отвореном пољу, или како спрема заседу, или како је од твојих чета побеђен, док су поље и равница прекривени бегунцима* а *он сам пада у ропство. Кад сагледа (Немања) све то насликано, изрази своје допадање и сложи се са свечаном сликом."*[67] Док Манасеј спомиње Немању: *„одметник варварин, високих рамена и угледан човек, красио је после успеха у Угарској и у Србији царски тријумф, поздрављен грдњом и подсмехом од стране Цариградског пука".*[68]

Друга композиција на којој је био насликан Немања налазила се у нартексу Богородичине цркве у Константинопољу, коју је био подигао пансеваст великог стеријарха магистар Георгије. За наведену сцену сазнајемо из једне песме која је спевана поводом подизања те цркве.[69] Познато је да су Симеон Немања и св. Сава били ктитори манастира Богородице Евергетиде у Константинопољу. У биографији Немањиној од његовог сина Стефана Првовенчаног сазнајемо да је Немања чинио богате поклоне овом манастиру.[70]

Не знамо да ли је манастир Богородице Евергетиде у Константинопољу био украшен мермерном скулптуром као у Студеници? Имајући у виду да су оба манастира посвећена Богородици Благодетељници, могуће је да је, по жељи Стефана Немање, студенички саграђен по узору на константинопољски. Познато је да је пролог типика манастира Богородице Евергетиде послужио св. Сави кад је писао Студенички и Хиландарски типик.[71] Он је Евергетски типик прилагодио потребама наших манастира. Свакако, Немања се као заточеник у манастиру Евергетиде у Константинопољу заветовао да ће извршити своје „обете" да сагради манастир који ће посветити Богородици Благодетељници.[72] Саградивши манастир, Немања је оставио

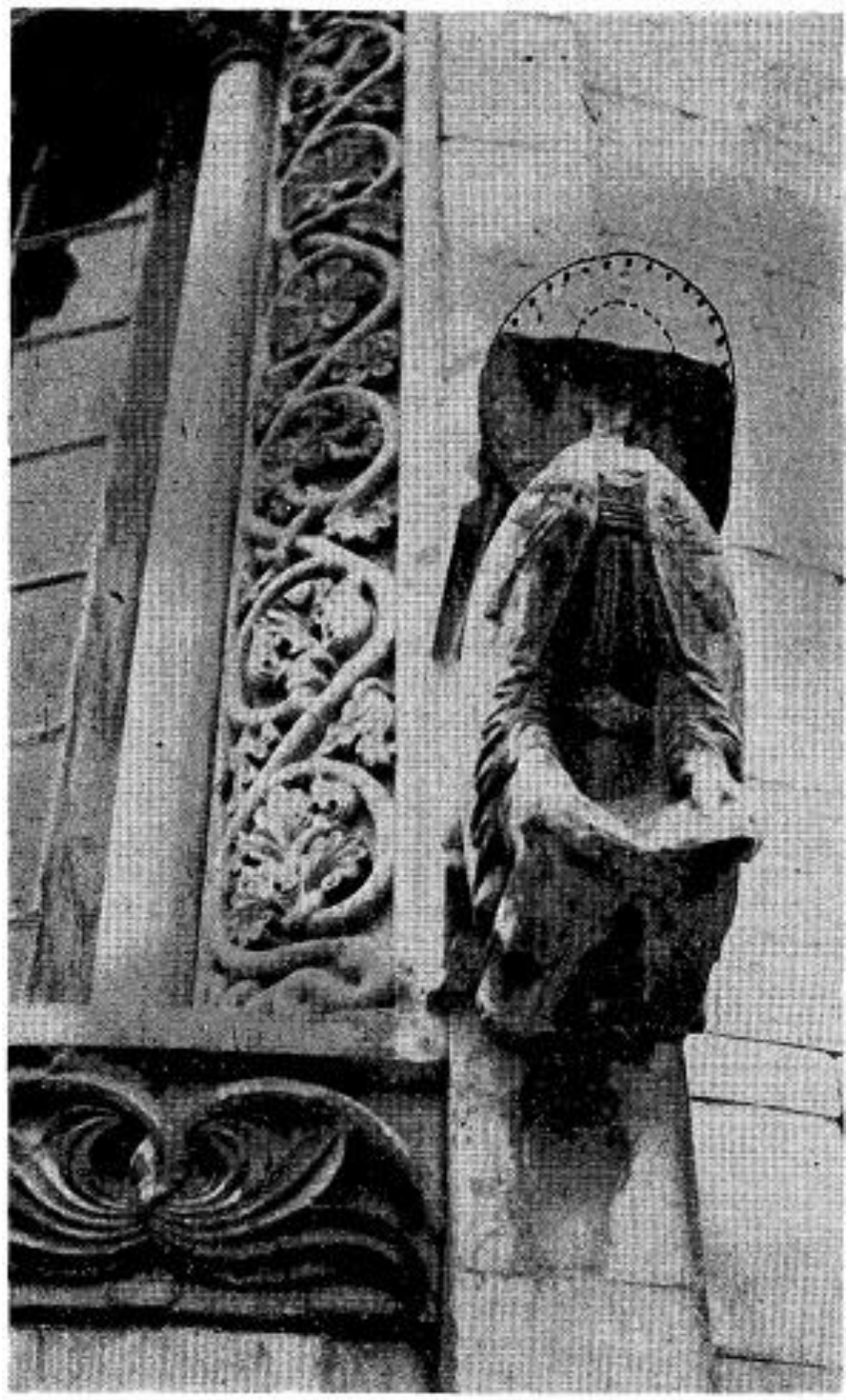

Сл. 11. Растко — свети Сава, монах
Fig. 11. Rastko — saint Sava, moine

престо, примио монашки чин и отишао у Студеницу: „И прими од руке његове (архијереја Калника) анђелски и апостолски образ часно, са Богом састављеном женом својом. И назва се чрначким (монашким) именом Симеон, а преподобну назва Анастасија. И дође до пресвете Богородице Добротворке у Студеници, и остаде ту, настањујући се са часним чрнцима у правилу и у заповеди светих и богоносних отаца, и нимало се није ленио."[73]

Сусрет Симеона Немање и сина Растка у Светој Гори био је веома значајан за српску цркву и државу, а посебно за манастир Хиландар. Изгледа да је овај догађај не само описан у старој српској књижевности већ и сликан по метохијским црквама које је Немања поклонио манастиру Хиландару. Недавно је откривена једна сцена у припрати цркве Св. Николе у Великој Хочи (XIV век), на којој се *монаси и ктитори св. Симеон и св. Сава клањају икони Богородице Перивлепте (Прекрасне) Тројеручице* (сл. **15),** којој налазимо аналогије са студенич-

Сл. 12. Симеон Немања, монах
Fig. 12. Siméon Némania, moine

ком скулптуром Св. Симеон, с ореолом на глави, који поред дугачке монашке хаљине носи и владарски плашт опточен бисерима. С друге стране Богородици са Дететом клања се св. Сава (уништена глава) с краћом брадицом.[74] И на овој хочанској сцени из цркве Св. Николе фигура св. Симеона Немање је крупнија и монументалнија, као у Студеници (сл. 1, 8 и 15), за разлику од фигуре монаха св. Саве, која је и овде вижљаста и мршавија (сл. *2*, 9 и 11).

На источној апсиди налази се угребани запис на мермеру, с леве стране трифоре — „сава грѣшнии“ (сл. 5, В). Исто тако, у студеничком натпису у прстену куполе налази се име св. Саве из 1209. године: „и мене работавшаго помените Саву грешнаго".[75]

По свој прилици у старој српској уметности, од манастира Студенице, ктиторски портрети нису само били насликани на фрескама већ су представљани у каменој пластици у виду клечећих фигура. Тако, на трифорама у Студеници представљени су Растко — св. Сава и Симеон — Стефан Немања; у манастиру Дечанима, ктитори Стефан Дечански и његов син Стефан Душан, а у Св. арханђелима код Призрена налазиле су се фигуре ктитора Стефана Душана и његовог сина Уроша.[76]

Изгледа да је скулптура у Студеници била сва бојена, а не само Богородица са Дететом и анђелима на западном тимпану портала. Познато је да је још у античко време скулптура бојена, тј. била је осликавана.

Рељефна орнаментална трака с преплетима у виду вреже и разгранате винове лозице са малим „сценама" — људска фигура, животиње или цветови и листови у волутама — највероватније је била осликавана као и тимпан и рељефне фигуре св. Симеона Немање и св Саве. Прецизност цртежа, обликовање сваке форме гледано са њихове ликовне стране у времену у коме су настале, крајем XII века, много под-

[65] К. Јиречек, *Историја Срба I,* Београд 1911, 250; Г. Острогорски, *Историја Византије,* Београд 1970, 363, 365.

[66] С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку,* 12.

[67] С. Радојчић, *нав. дело,* 12—13.

[68] М. Харисијадис, *Српски владари и архиепископи средњег века у Цариграду и Никеји,* Зборник Народног музеја VIII (1975), 465—472.

[69] С. Шестаков, *Заметки к стихотворенин м. Codices Marciani gr.* 524, Виз. временник XXIV (1926) 46.

[70] *Старе српске биографије,* превео М. Башић, СКЗ, књ. 180, Београд 1924, 44; М. Харисијадис, *нав. дело,* 466 [„И тако блажени Сава, свршив с царем (Алексијем) све што је хтео, би отпуштен од цара да се одмори. И дође у свој, њему намењени манастир, у дом пречисте Богоматере Евергетице; то јест добротворке, и ту с оцем би назван ктитор. Јер много злата у почетку дадоше на подизање тога манастира, и купише многа имања и насеља, и дозидаше шта је требало. Тога ради их сматраху као своје ктиторе, и бише уписани да се помињу с првима. И тада је свети отац донео много злата са собом."].

[71] Ј. К. Јиречек, *Типик св. Саве за манастир Студеницу,* Гласник СУД, књ. XL (1874), 131—181; Б. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова,* Београд 1974, 321—324.

[72] Ђ. Сп. Радојичић, *Зашто је Студеница посвећена св. Богородици Благодетелници (Евергетиди),* 3—15, 294 и даље.

[73] *Списи светога Саве...,* 190.

[74] Р. Др. Петровић, *Фреске XIV еека из цркве св. Николе у Великој Хочи,* ЗЛУ 21 (у штампи).

[75] С. Мандић, *Два студеничка градитеља,* НИН 508, 2, октобар (Београд 1960), 8—9; Исти, *Сетите се Саве грешног, Древних,* Београд 1975, 81—88; Б. Трифуновић, *Глагол работати у студеничком натпису из 1209. године,* Зограф 2 (1967), 6—7.

[76] Р. Грујић, *Откопавање Светих арханђела код Призрена,* ГСНД III (Скопље 1928), 270; П. Поповић, *Скулптура манастира Светих арханђела, задужбине цара Душана у Призрену,* Прилози КЈИФ VIII (1928); Ј. Максимовић, *Которски циборај из XIV века и камена пластика суседних области,* 22; С. Мандић, *Двојно ктиторство, Древ ник,* 146—154; С. Радојчић, *Српске минијатуре XIII века,* Глас САН 7 (1959), 56. сл. 35—36.

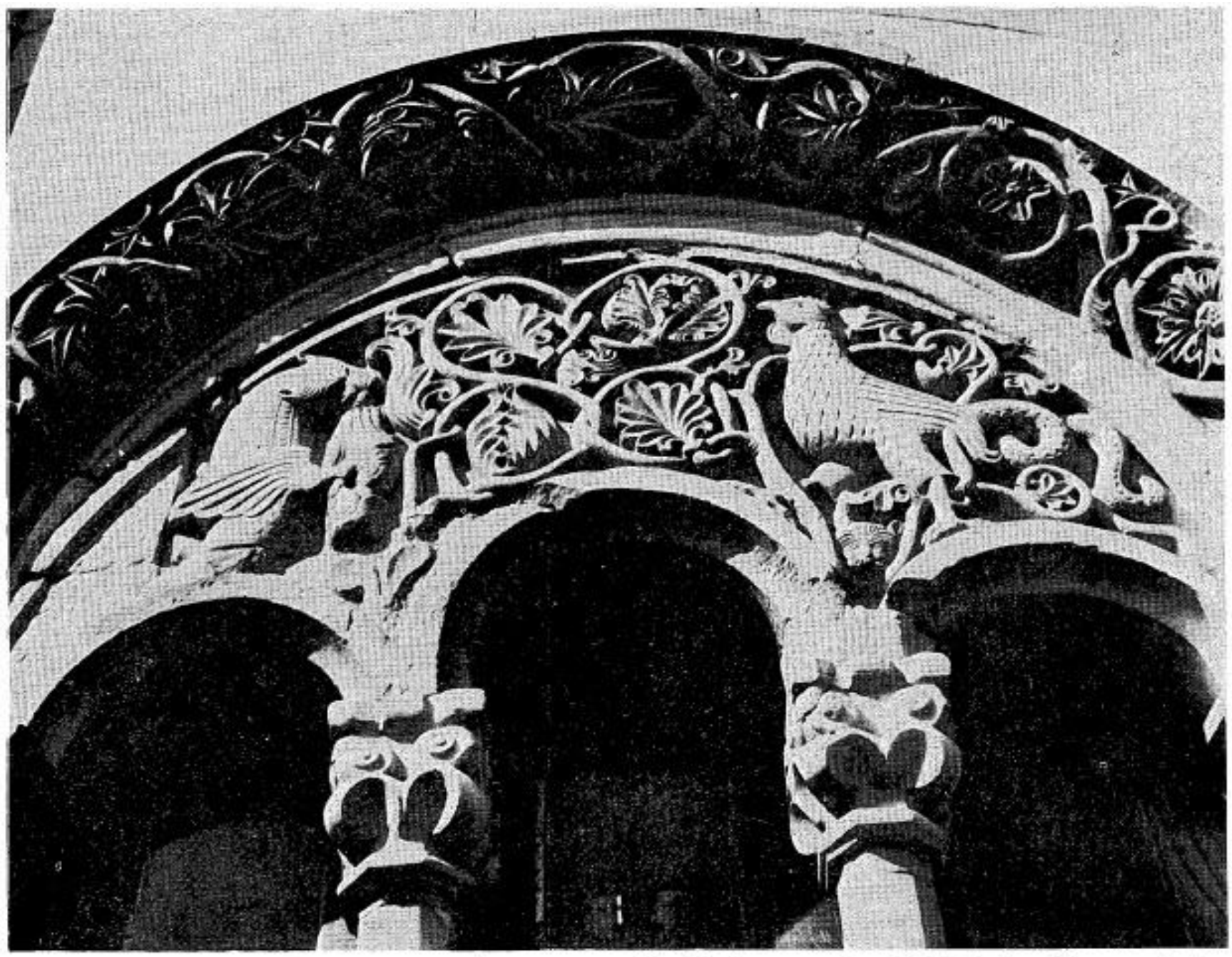

Сл. 13. Тимпан на трифори, манастир Студеница

Fig. 13. Le monastère de Studenica. Tympan de la fenêtre trilobée

сећа на цртеже и минијатурно сликарство (сл. 7 и 10). Овај међусобни однос између монументалног и минијатурног сликарства и праћење утицаја минијатурног на монументално јасно се уочава на студеничкој трифори. На ове паралеле указали су проф. Светозар Радојчић и проф. Јованка Максимовић[77], налазећи паралеле у минијатурама Мирослављевог јеванђеља или на хиландарском четворојеванђељу бр. 22, у изборном јеванђељу (Хил. 8), *„у коме су поновљени фигурални мотиви са студеничке трифоре"*.

Могуће је да св. Симеон Немања и св. Сава имају пред собом Псалтир, који су највише читали не само док су били у Србији већ и у манастиру Хиландару. Свети Сава, на пример, предвиђа у Карејском типику да се читав Псалтир отпоје, препева „на дан и ношт". Међу поузданим списима светога Саве је и један краћи спис — *Устав за држање Псалтира*.[78] Он има три дела: 1. похвала монаштва, 2. сам устав за држање псалтира, и 3. бодрење за држање псалтира са изношењем награда које чекају испоснике и молитвенике.[79]

Скулптуралне представе св. Симеона и св. Саве на студеничкој трифори, усмерене ка истоку, уздижу се својом лепотом која се види издалека на равној зеленој ливади: „красну по изгледу, лепу створењем. *А посред ње стојаше дивно дрво кружно гранама, густо лишћем, преукрашено цветовима и пуно плода, које даје добар мирис. А поред дрвета беше се настанила птица слаткогласна, кротка у седењу, тиха у песмама, весела у игри, јасна у шапутању, која је једна од мудрих птица љубави и слатко његово дете."*[80]

Стефан Првовенчани описује Свету Гору као врт земаљског раја. Сматрамо да текст из Хиландарске повеље одражава духовно стање у српској дворској и црквеној средини, која је свој израз нашла на трифори олтарске апсиде у Студеници (сл. 7, 8, 9, 12, 13 и 14).

Првовенчани тачно описује долазак Симеона Немање у Свету Гору где налази сина: *„Саву монаха, милу утеху Христољубивом старцу, а чисто лишће и прекрасни цветови (то су) пророчке проповеди, тј. учења часних еванђеља и апостолска предања, и отачаске заповести. А*

Сл. 14. Студеница. Детаљ трифоре, јужна страна
Fig. 14. Le monastère de Studenica. Fenêtre trilobée, côté méridional, détail

што је пуно плодова, то је уздање, корен вере, ***а*** *добре наде (то су) плод, са напред реченим овима ту (је) и добар мирис. Зажеле (Немиња) и ваистину се одмори на дрвету, у коме појаше птица измењујући гласове. О богољубиви господине мој, написаћу виђење твојих премудрих чувстава (чула), слушање оног дрвета, мирисање, појање, миловање птица и излетање, и остало."*[81]

Овај однос између старе српске књижевности и уметничке лепоте исклесане на студеничкој трифори повезан је с мотивима из Физиолога, који је био познат у Немањино време.[82] У суштини је приказана борба врлина против порока, свакако са симболиком коју као пример наводимо (сл. 7, 12 и 14):

СИРЕНА, налази се до капитела, очувана фигура, леполика, с голим грудима, допојасно обнажена; дуга коса пада јој на обнажена рамена и руке. У рукама држи крајеве својих пераја. Преко левог и десног колена прелазе два биљна заперка који је везују у оквир округле вреже.

У античкој уметности представљале су митолошка бића. Оне су морске нимфе са чаробним гласом, које својом заводничком песмом заустављају ветрове, умирују море и опчињавају морепловце те их онда убијају (прича о Одисеју). Лепе заводнице, опасне за мушкарце због своје лепоте. Сиренска песма је чаробна песма или заносна песма. Оне бораве у Подземљу, где се брину о покојницима и оплакују их; приказиване су на надгробним споменицима, саркофазима и античким вазама.[83] Сирена је приказивана и као птица с крилима те је из античке митологије прешла у хришћански рај, као рајска птица сирена или „алконос". Она се као сирена преобразила од злог бића античке митологије у добро биће хришћанског раја[84], а њен глас:

„праведным будущую радость возвещает. которую господь светым своим обещает".

Првовенчани посебно истиче да је Немања дошао у Свету Гору, земаљски рај, да се насити „краснога гласа пречудне оне птице", Саве монаха. Ово упоређивање св. Саве с рајском птицом још више везује текст повеље Првовенчаног за српску уметност скулптуре у Студеници. Рајска птица — сирин или алконост — појављује се на западном порталу. То је сирин, птицачовек, с малом „фритијском" капом на глави. За овог сирина, који се налази уз подножје престола Богородичиног, претпоставља се да је исклесан као симболични лик Саве монаха.[85]

ЈАГЊЕ С КРСТОМ, налази се испод сирене, добро очувано, окренуто главом удесно, десном ногом држи дугачак крст. Изнад ноге налази се усправан лист винове лозе. Јагње има повијене рогове, задњим делом пропиње се на врежу на којој се налази реп. Ова

[77] J. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре,* Београд 1983, 32.
[78] *Списи светога Саве...,* 153—157; Б. Трифуновић, *Азбучник...,* 272—275 (старија литература).
[79] *Списи свгтога Саве …,* 20.
[80] *Списи Сгевана Првовенчанога,* 162—163.
[81] *Исто,* 165; С. Радојчић, *Хиландарска повеља Стефана Првовенчаног и мотив раја у српском минијатурном сликарству,* 41—42.
[82] St. Novaković, *Physiologus, Slovo o veštih hodeštih i leteštih,* Starine JAZU, XI (1879); Ђ. Сп. Радојичић, *Развојни лук старе српске књижевности. Вук тотем старих Срба,* Матица српска, Нови Сад 1962, 80—84; Др Б. Радојковић, *Односи и везе старе српске белетристике и уметничких заната,* Зборник МПУ, књ. 9—10 (1966) 17—22.
[83] Д. Срејовић—А. Цермановић, *Речник грчке и римске митологије,* СКЗ, Београд 1979, 386—387 (старија литература); В. Петковић—Ђ. Бошковић, *Дечани* I, 177—178.
[84] С. Радојчић, *нав. дело,* 44—45; Н. В. Покровский, *Страшный суд в памятниках византийского и русского искуства,* Труды VI арх. съезда в Одессе (1884), том III, 1887.
[85] С. Радојчић, *нав. дело,* 44—45, сл. 1.

тема била је веома популарна још у првим вековима хришћанске уметности, али посебно у XII веку, и јавља се на тимпанима, архиволтама, надвратницима портала, на фасади и у ентеријеру храма. Сем што се јавља на трифори Студенице, налази се и на трифори манастира Дечана[86] (сл. 6). Јагње је симбол Христа, а крст је симбол хришћанства. Христос се назива: „Јагње Божије које узе на се гријехе свијета" (Јован, 1,29).

ОРАО је лепо сачуван, усправан, раширених крила и ногу, између којих се налази дугачак реп, окренут главом на леву страну са повијеним кљуном. Окружен је врежом, чије се лишће са горње и доње стране савија у волутице. У Физиологу се наводи да је орао цар птица: „Орао је цар створова који лете, добар је, сто година живи без бриге, и, остарев, оболи, и заливају му се очи, и не може ловити. И вине се у небесну висину, и дође на рајско језеро на истоку, и опет падне на прост камен, и стоји осам дана на камену, и спаде му сва болест на камену. И опет се купа у рајском језеру три пута на дан, и стоји на сунцу, и, кад се разгреје од сунца, тада му се очисте очи, и буде као млад. (Тако и ти, безумни човече, када ти се умноже греси твоји, притеци цркви, пошто је камен црква, а сунце молитва црквена, рајско језеро је заповед духовнога оца, а висина је пост, а старост греси твоји.)"[87]

Симболику орла знао је добро Првовенчани. Y биографији свога оца, кад говори о зидању манастира Студенице, он вели да се Немања трудио „око цркве Пресвете, бринући се о њој да буде брзо свршена. Јер када овај мој господин свети гледаше где се уздиже храм Пресвете, верујте ми, о господо и браћо, да сам видео како је ум уперио на висине као неки небопарни орао (небопарьноу ѡрлоу ..) држан на земљу везом железних уза, па се истргао и узлетео увис, да дође до онога бесмртнога и светога извора, и да види храм божанствена града вишњега Јерусалима, чији грађанин и ваистину постаде."[88]

Проф. С. Радојчић је дивно запазио симболику рајске птице и орла: „Своје највише вољене Првовенчани украшава узвишеном символиком — брат му је рајска птица, а отац небопарни орао. У обиљу ласкавих упоређења Стефан бира слике за одређене прилике: св. Сава је рајска птица кад својим гласом привлачи оца у Свету Гору, а Немања је орао у данима кад се жури да доврши Студеницу. Удружени својим врлинама отац и син појављују се заједнички на студеничком порталу у прикривеним облицима симбола: као рајска птица и орао."[89]

ЈЕЛЕН се налази испод сцене орла, на глави има рогове, уоквирен лозом, изнад леђа му је лист винове лозе. Симболично значење јелен добија од почетних речи Псалма 42: „Као што кошута жуди за извор-водом, тако душа моја чезне, Боже, за тобом". По томе је јелен пример и слика побожности и монашког позива. Слично томе, јелен се наводи као симбол самоће и чистог живота, јер тражи слободу и заклониште у високим планинама.[90] Представа јелена свакако је повезана са симболиком монашког живота св. Саве и Симеона Немање.

ВУК, добро очувана фигура, устремљена на леву страну, са предњим и задњим ногама и испруженим, мало при крају повијеним, репом. Вук се у западној иконографији сматра понекад као ознака св. Фрање Асишког. Он га је назвао „братом вуком" и заузео се за њега као за Божје створење које не зна за боље, те се дао на посао да га припитоми. Вук је тотем старих Срба и јавља се у Физиологу. На сабору на коме се Немања одриче престола изабрани бољари казују: „и николиже (никада) бо в твоје дни всхиштено (уграбљено) бист овче влком от богапреданаго ти стада паствe". Поред „стада паствe", употребљен је и исти глагол, „всхитити". По томе се уочава један Савин извор, тј. дело које је припадало библиотеци. Ова верзија Физиолога појавила се у старој српској књижевности још пре Саве, пре почетка XIII века.[91] Вук с јагњетом у зубима приказан је на рељефу с леве стране архиволте у Богородичиној цркви.

ЧОВЕК КОЈИ ОБРЕЗУЈЕ ВИНОГРАД налази се исиод сцене са вуком., Доњи део лица му је оштећен, има дугу таласасту косу, а обучен је у доњу хаљину, чизме и дугачак огртач. Он је узјашио кружни део лозе, са које (због бољег рода грожђа) ломи заперак (сл. 5, 7, 12).

Винова лоза један је од најважнијих библијских симбола, а означава однос између Бога и његовог народа. Најчешће се спомиње у вези с виноградом, који је заштићено место где Божја деца (лозе) напредују и где их Бог (виноградар) прати својом неизбежном бригом. „Ја сам прави чокот, и отац је мој виноградар: Сваку лозу на мени која не рађа рода отсјећи ће је; и сваку која рађа род очистиће је да више рода роди. Ви сте већ очишћени ријечју коју вам говорим. Будите у мени и ја ћу у вама. Као што лоза не може рода родити сама од себе ако не буде на чокоту, тако и ви ако у мени не будете. Ја сам чокот а ви лозе: и који буде у мени и ја у њему он ће родити многи род; јер без мене не можете чинити ништа. Ко у мене не остане избациће се напоље као лоза, и осушиће се, и скупиће је, и у огањ бацити, и спалити."[92]

У манастиру Дечани насликана је сцена како Ноје обделава виноград — „. . . и насади виногради“ (Прва књига Мојсијева IX, 20). Ноје се сагао и српом реже чокот.[93]

ГРЛИЦА се налази испод човека који обрађује виноград, а изнад аждаје; окренута на

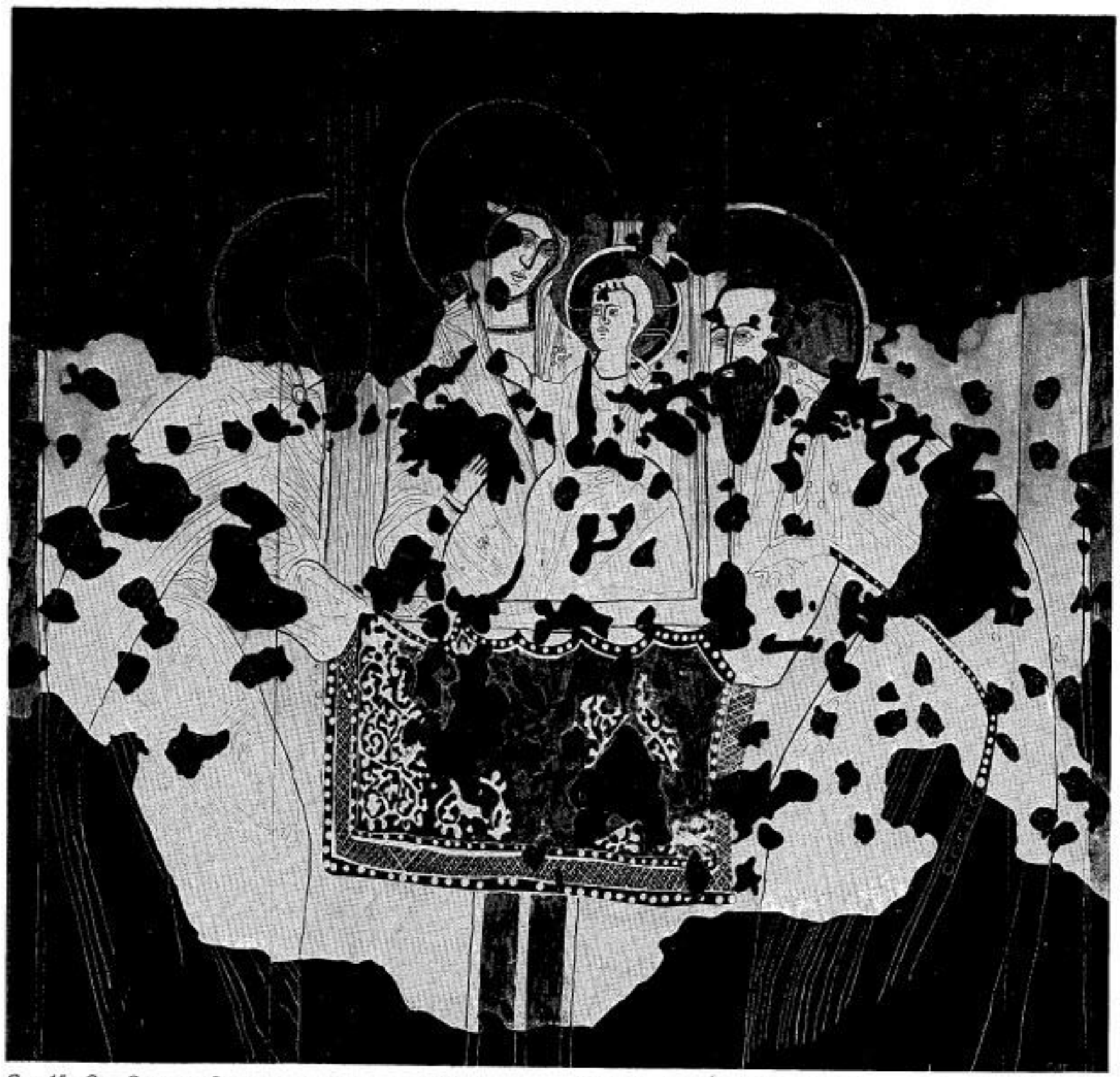

Сл. 15. Св. Сава и Симеон Немања, монаси који се клањају икони Богородице Тројеручице из манастира Хиландара. Припрата, црква Св. Николе, Велика Хоча. Графичка реконструкција: Р. Петровић, 1984. године

Fig. 15. L'église Saint-Nicolas, narthex, Velika Hoča. Saint Sava et Siméon, moines, s'inclinant devant l'icône de la Vierge à trois mains du monastère de Chilandar. Reconstitution graphique: R. Petrović, 1984

леву страну, кљуном додирује лист, крила са репом су јој скупљена, а изнад њих је дволист. По доласку Симеона Немање у Свету Гору, он проналази сина св. Саву: „као слаткогласну птицу и пустинољубну *грлицу,* милу утеху Христољубивом старцу, и некада од њега отхрањено јагње, грану (изданак) од његова плода и цвет од његова корена, а ту (је) и добри мирис."[94]

АЖДАЈА и ЗМИЈА, при дну, добро су сачуване. Оне покушавају да прогутају винову лозу, окренуте су на леђа, с реповима увис, и имају симболичан значај страдања и код Другог доласка Христовог. Ова симболика је приказана на тимпану где змај гута жену, која представља Вавилон. Средњи део тимпана покривен је двема врежама, које се преплићу између себе образујући четири округла поља,

[86] Б. Бошковић, *Дечани 1,* 171—172.
[87] М. М. Башић, *Из старе српске књижевности,* Београд 1931, 29.
[88] Л. Мирковић, *нав. дело,* 187.
[89] С. Радојчић, *нав. дело,* 46—47.
[90] *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kriscanstva,* A. Badurina, Zagreb 1979, 296.
[91] Б. Сп. Радојичић, *Вук тотем старих Срба,* 80—84 (старија литература).
[92] Христос је чокот (Јован 15, 1—6).
[93] В. Петковић, *Дечани* II, 49, таб. CCLXIV.
[94] Л. Мирковић, *Списи светога Саве..., 124,*

с једним средишним листом. С леве стране је аспида, пола петао, а пола змија. Овај мотив јавља се на тимпану трифоре у Дечанима.[95]

Познати српски писац Доментијан, пишући о животу светог Симеона, лепо је запазио за Симеона Немању и св. Саву: *„Небесни људи и земаљски анђели. .* ."[96] (подвукао: Р.П.). То се и те како може повезати с монашким фигурама св. Симеона и св. Саве у Студеници. Јер, „дошавши у крај тихог смирења, до праве истине дошавши, презревши све пропадљиво овога пролазнога света, бринули су се једино о спасењу своје душе, по речи Господњој не бринући се ни о чем земаљском, што изискују стране овога света … *Бог изабра тебе (св. Саву) и твога родитеља (св. Симеона Немању) да будете начелници спасења вашем отачаству."*[97] На крају, скулптурална пластика на мермерним фасадама настала је у XII веку, под ктиторством Стефана Немање и Стефана Првовенчанога, око 1190—1197. године.[98] На ово нас наводе претходна разматрања и један оков на икони Богородице са Дететом из XII века."

[95] Б. Бошковић, *Дечани* I, 170—171.
[96] Доментијан, *нав. дело,* 63, 269.
[97] Доментијан, *нав. дело,* 269.
[98] С. Радојчић, *нав. дело,* 46.
[99] R. Ljubinkovic, *Umetnicki okovi na nekim ikonama riznice sv. Klimenta u Ohridu,* »Makedonija«, Beograd 1957, 77—80, si. 1, 3.

La fenêtre trilobée de l'Église de la Vierge de Studenica

Les consoles de la fenêtre trilobée orientale à l'Église de la Vierge de Studenica représentent-elles les figures de saint Siméon Némania et de saint Sava?

— ouvrage dédié à mon père Dragoslav —

RADOMIR D. PETROVIĆ

L'église de la Vierge Évergétide qui fait partie du monastère de Studenica se distingue, en plus de son architecture et de se peinture majestueuses, par sa sculpture aussi, dont surtout les deux statues énigmatiques qui, en guise de consoles, soutiennent la fenêtre trilobée orientale.

Parmi les événements historiques évoqués dans *la Vie d'Etienne Némania,* ses biographes racontent qu'il avait cédé le trône à son fils Etienne et que, en devenant religieux, il prit le nom de Siméon. Ayant été le fondateur du monastère de Studenica, il y vécut comme moine pendant un certain temps, pour quitter ensuite le pays pour le Mont Athos (Grèce), où il rejoignit son fils Sava. Il semble que le monastère de Studenica ait été complètement achevé de son vivant, qu'il y eût préparé l'emplacement pour son tombeau et fait des dons importants au monastère, — ce qui est écrit aussi dans une fresque, sur sa chrysobulle.

L'auteur de l'ouvrage cherche à démontrer que ce sont le ktitor Siméon Némania et son fils saint Sava qui sont représentés à genoux, un livre à la main, soutenant, en guise de consoles, la fenêtre trilobée orientale de l'Église de la Vierge de Studenica. Il existe des similitudes entre la fenêtre trilobée de Studenica et celles de la cathédrale SaintTryphon de Kotor (Cattaro) et de l'église de l'Ascension qui fait partie du monastère de Dečani. Des consoles à représentations figuratives avaient existé, selon l'auteur, à SaintTryphon de Kotor aussi, mais elles furent détruites par la suite. L'auteur souligne que la décoration plastique de Studenica fut exécutée par les sculpteurs de Kotor, étant donné que la famille de Némania avait des liens de parenté avec les souverains de Dioclée et que la ville de Kotor faisait partie de l'État de Némania.

En s'appuyant sur une copie postérieure de la bulle d'Etienne le Premier couronné où il est question de l'aide portée par ce souverain aux églises SaintTryphon et SainteVierge de Kotor, ainsi qu'à d'autres églises de Boka Kotorska (Bouches de Cattaro), l'auteur signale la légitimité historique des liens entre Studenica et SaintTryphon.

Les statues de saint Siméon et de saint Sava soutenant la fenêtre trilobée orientale de l'Église de la Vierge de Studenica ont été interprétées dans la science de manières différentes, du fait que les têtes de ces statues n'ont pas été conservées. La statue méridionale, vu la robustesse de la figure représentée — détail souligné dans les descriptions historiques de Némania — et la pèlerine dont elle est enveloppée, évoque, selon l'auteur, Siméon Némania (fig. 8). La statue septentrionale représenterait saint Sava (fig. 9), vêtu d'un habit de moine et enveloppé d'une pèlerine, lui aussi. C'est la même pèlerine de souverain que Némania porte, pardessus son habit de moine, dans une fresque du XVIe siècle, peinte à l'église SaintNicolas de Velika Hoča; Némania s'y incline, avec saint Sava, debout à ses côtés, devant l'icône miraculeuse de la Vierge aux trois mains du monastère de Chilandar (fig. 15).

L'image de la fenêtre trilobée de Studenica pourrait être complétée par les descriptions de

celle du monastère de Déčani où ont été conservés certains détails plastiques qui manquent à Studenica.

Désireux de rendre son interprétation aussi exhaustive que possible, l'auteur fait appel à des textes de la littérature serbe ancienne et décrit toutes les représentations figurant dans les rinceaux qui ornent la fenêtre trilobée, en les traitant de symboles, en fonction de «la scène» que constitue la présence de saints Sava et Siméon Némania.

Iconographiquement, les représentations plastiques évoquant les figures de saints Sava et Siméon Némania sur le côté extérieur de l'abside orientale sont reliées symboliquement au répertoire iconographique du sanctuaire où, à la même hauteur (IIe zone), les peintures murales représentent la Communion des apôtres sous l'espèce du pain et du vin, tandis que dans la première zone sont peints les évêques, liés au saint sacrement qui a lieu sur la Sainte table. D'après l'auteur, saints Siméon et Sava «participent», eux aussi, à cet acte solennel, en disant les prières, écrites dans les livres qu'ils tiennent, si bien que l'extérieur de l'abside orientale, d'où ils prient, devient une projection du sanctuaire; la raison pour laquelle ils ont été représentés sur le côté oriental de l'église pourrait être expliquée par la supposition qu'ils y attendent le Jugement dernier (seconde arrivée du Christ), celui où seront jugés tous les vivants et les morts.